

Universiteit
Leiden
The Netherlands

1848 : clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn

Waling, G.H.

Citation

Waling, G. H. (2016, May 24). *1848 : clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/39702>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/39702>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/39702> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Waling, G.H.

Title: 1848 : Clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn

Issue Date: 2016-05-24

6 Vereniging en vertegenwoordiging

Politisering en vereniging: clubs in Berlijn

187

Het recht politieke bijeenkomsten te houden, is ons officieel niet gegeven en dat hoeft ook niet; dat behoort zo vanzelfsprekend tot de verworvenheden van de revolutie en is zo zonder meer het belangrijkste recht in de constitutionele staat, zoals die moet zijn, dat het belachelijk zou zijn, daarover nog iets te willen bepalen.¹

Het domein van politiek engagement en publiek debat in Berlijn verschoof in de weken na de Maartrevolutie van de massale, ad-hocvolksvergaderingen naar de meer geïnstitutionaliseerde vergadervorm van de clubs.² Deze politieke verenigingen waren duurzamer van aard, hadden reguliere vergadermomenten, vergaderzalen en een ledenadministratie, publiceerden affiches, vlugschriften en clubbladen en organiseerden diverse gezamenlijke politieke activiteiten. *Klub* of *Klubb*, *Club* of *Clubb*, (*politische*) *Vereine* – de benamingen van de verenigingen wisselden voortdurend, net als hun vorm en hun succes.³ Het was dan ook een nieuw fenomeen. Berlijn kende voor 1848 geen onafhankelijke, openlijk politieke verenigingen. De Berlijnse organisatoren namen, net als in veel andere Europese steden, de terminologie over uit Parijs en uit de Britse verenigingscultuur.

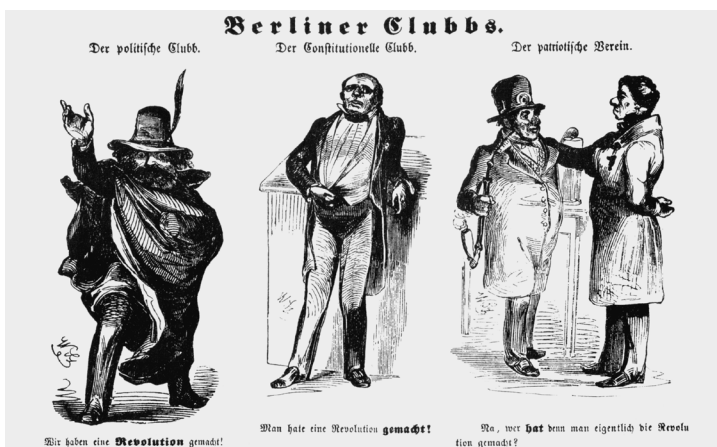
We zagen al hoe in Berlijn een traditie bestond van vrijetijdsverenigingen, die wel worden beschouwd als de basis voor het gepolitiseerde maatschappelijk middenveld. Van die verenigingen is echter weinig terug te zien in de oorzaken van de Maartrevolutie of in de volksvergaderingen die daaraan voorafgingen. In plaats van de wortels van de ‘politisering’ te traceren in de verenigingsgeschiedenis, zouden we de zaak ook om kunnen draaien: werden de bestaande verenigingen niet meegezogen in het grotere, politieke springtij van een revolutionair tijdsgewricht? Die suggestie wordt in ieder geval gewekt door de geschiedenis

van een al langer bestaand instituut van (min of meer georganiseerde) *Geselligkeit*: de ‘salon’. In Berlijn werden, naar Parijs voorbeeld, al sinds enkele decennia salons georganiseerd. Dames van aanzien en met goede contacten stelden hun huis open voor leden van de aristocratische en burgerlijke elites, die met elkaar praatten over literatuur, wetenschap en kunst. De gewoonlijk apolitieke en gemoedelijke sfeer in de Berlijnse salons sloeg in 1847 abrupt om, toen de Verenigde Pruisische Landdag de aristocraten politiek bewust maakte. De polarisatie die de Maart-revolutie vervolgens in 1848 creëerde, werkte in de salons als een splijtzwam.

Dit wordt geïllustreerd door het verhaal van de salonfamilie Von Arnim. Toen de revolutie uitbrak, was moeder Bettina verguld door het vooruitzicht op democratische hervormingen zoals die in Parijs met de Februarirevolutie waren bewerkstelligd. De gesprekken in haar salon werden al gauw gedomineerd door een democratische politieke agenda, evenals haar gastenlijst, waarop namen prijkten als Emmanuel Arago, gezant van de Franse Republiek, en de Russische anarchist Michail Bakoenin. Maar ondertussen bleven twee van haar dochters sympathiseren met het Pruisische conservatisme. Zij keerden zich af van hun ‘radicaliserende’ moeder en gingen een eigen salon organiseren, waarvoor zij hooggeplaatste gasten uit de kringen van het Pruisische hof en de aristocratie uitnodigden. De twee kampen liepen elkaar in huize Von Arnim regelmatig tegen het lijf.⁴

Hoezeer de politiek plotseling de Berlijnse salons ging domineren, is treffend verwoord door *salonnière* Marie von Olfers: ‘Dus zaten wij naast elkaar en spraken met de hoffelijkste glimlach over het mooie weer, de groene bomen, terwijl er in de ogen, als zij namens de ziel spraken, sprake was van heel andere dingen.’⁵ Als gevolg van de polarisatie sloten veel salons de deuren of werden tijdelijk ‘politieke’ salons, waar werd gediscussieerd over het verloop van de revolutie. Daar bleef het echter bij: er werden geen gezamenlijke politieke programma’s opgesteld of acties ondernomen zoals in die nieuwe, onbekende organisatievorm: de club.⁶

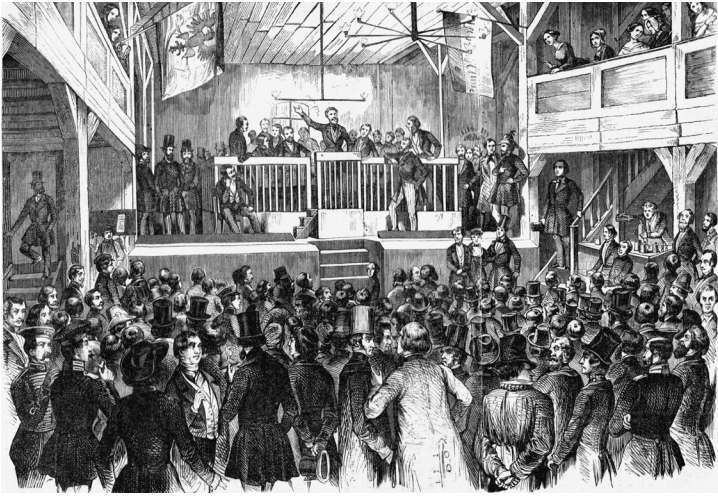
De politisering van de salons toont het alomvattende karakter van de revolutie: alle bestaande verbanden en cultuurvormen werden overschaduwd door nieuwe tegenstellingen, politieke kwesties en militaire conflicten – of in ieder geval door de drei-

Satirekrant *Kladderadatsch* neemt op 28 mei 1848 de ideologische verdeling tussen radicalen, liberalen en conservatieven in de Berlijnse clubs op de hak, evenals hun houding ten opzichte van de Maartrevolutie.

ging daarvan. Het is precies die context van de revoluties van 1848, met hun urgente politieke en sociale (maar evengoed ook bestuurlijke, juridische en economische) crises en omwentelingen, waarin wij de opkomst van de clubs moeten plaatsen. In 1848-1849 zouden zich tussen de 1 en 1,5 miljoen Duitsers bij een club aansluiten, wat neerkomt op 10 tot 15 procent van alle volwassen Duitse mannen.⁷ In Berlijn (met ruim vierhonderdduizend inwoners) moet het aantal leden van de verschillende politieke verenigingen in de tienduizenden hebben gelopen – om over de bezoekers van de volksvergaderingen, Eckenclubs en andere spontane samscholingen op straat nog maar te zwijgen. Deze uitbarsting van politiek engagement maakte van Berlijn, samen met Parijs en Wenen, een *Hauptschauplatz* van de Europese revolutiegolf van 1848.⁸

Net als elders op het continent had de organisatiedrift in de Pruisische hoofdstad vrijwel alle klassen en groepen in haar greep. De organisatie van wat Otto Dann de ‘politieke wilsvorming’ noemt – maar we zouden ook kunnen zeggen: ‘publieke opinie’ of ‘publiek debat’ –, vond plaats in clubs van verschillende soorten en maten: ‘De democratische verenigingen vormden de avant-garde, maar het liberalisme volgde met de constitutionele verenigingen op de voet, en al in mei 1848 was de breedte van de politieke verenigingsvorming nauwelijks nog te overzien.’⁹

Een vergadering van een democratische club in Berlijn (november 1848).

De clubs kwamen voor een deel voort uit de volksvergaderingen van maart (zie vorige hoofdstuk). De al langer bestaande verenigingstradities kwamen door de revolutionaire crises van het moment samen te vallen met politieke thema's en met de verschillende politieke stromingen waarvan al in de Vormärz de contouren zichtbaar waren geworden.¹⁰

Het waren de radicalen, de 'democraten', die op 23 maart de eerste club van Berlijn oprichtten: de Politische Club. Die werd enkele dagen later gevolgd door de meer gematigde Constitutionnelle Club en de Volksverein unter den Zelten, die moest gelden als geïnstitutionaliseerd vervolg van de Zeltenvergaderingen. Naast deze spraakmakende clubs verschenen al spoedig andere organisaties, soms ook uit afsplitsingen. In de zomer van 1848 gingen zelfs conservatieven, onder wie de jonge Otto von Bismarck en de innovatieve Ernst Ludwig von Gerlach, zich organiseren in politieke verenigingen. Clubs telden soms duizenden leden uit verschillende lagen van de bevolking. Het mobiliseren van nog grotere massa's gebeurde in de volksvergaderingen, die in de loop van het jaar door de clubs georganiseerd werden rondom belangrijke politieke kwesties. Net als in Parijs bestonden er ook kleinschalige politieke clubs, zoals 'Bezirksvereine' op wijkniveau, clubs van *Bürgerwehr*-divisies en arbeidersverenigingen. Hun politieke kleur en hun mate van revolutionair acti-

visme hingen af van het type bewoners van de buurt, van de samenstelling van de burgerwachtdivisie en van de aard en positie van de betreffende beroepsgroep.

De clubbeweging van Berlijn wordt in dit hoofdstuk geanalyseerd aan de hand van enkele spraakmakende en invloedrijke clubs. De selectie daarvan dient niet de volledigheid, maar wel een ander doel: het schetsen van de verwachtingen en ambities van de organisatoren en de leden van enkele clubs die de spil vormden in het nieuwe, gespannen publieke debat in de stad. Deze clubs vertegenwoordigden drie ideologische stromingen: radicalen (democraten), liberalen (constitutionelen) en conservatieven.

De radicalen: de Politische Club/Demokratische Club

Om de vruchten van de revolutie veilig te stellen, om ze volledig door te kunnen voeren, is de oprichting van een politieke club noodzakelijk, zodat de strijders voor de vrijheid niet zoals vroeger hun krachten afzonderlijk verspillen of laten vermurwen, maar zij elkaar ontmoeten en ooit, hoe eenduidiger des te krachtiger, streven naar het doel, dat na de eerste bijeenkomsten het gemeenschappelijke zal blijken.¹¹

Vijf dagen na het uitbreken van de revolutie, op 23 maart 1848, schreef de vrij onbekende democraat Julius Hoppe een vlugschrift waarin hij pleitte voor het oprichten van een politieke club. De contouren die hij van die club schetste, zouden vrijwel letterlijk in de praktijk worden gebracht.¹²

Een politieke club was volgens Hoppe de stap die logisch volgde op de barricadestrijd van 18 maart, die Berlijn had gehuld in een revolutionaire euforie. Uit Parijs en andere steden waarin de revolutie was uitgebroken, kwamen berichten over drukbezochte clubs die het publieke debat bepaalden. Hoewel Hoppe daar niet naar verwijst, moet hij ervan op de hoogte zijn geweest. Aan de vooravond van de Maartrevolutie was hij aanwezig geweest bij enkele van de spontane maar massale volksvergaderingen in de Zelten. Ook had hij de eerste volksvergadering van na de revolutie bijgewoond. Bijeengepropt in de grote concertzaal van Hotel de Russie aan Unter den Linden, waar enkele decennia

eerder Goethe en Schiller nog hadden gelogeerd, hadden zich op 21 maart enkele duizenden Berlijners verzameld. Zij waren verontrust over het plan van de regering om de op 18 en 19 maart gevallen barricadestrijders samen met de gesneuvelde soldaten te begraven. Dat stuitte veel revolutionairen tegen de borst. In de tumultueuze vergadering werd gestemd over de te ondernemen protestacties.¹³

Hoppe entte zijn voorstel voor een club op de volksvergaderingen die hij had aanschouwd.¹⁴ Hij geloofde, getuige het citaat hierboven, dat clubs de verworvenheden van de revolutie konden bewaken door de revolutionairen te verenigen. Het middel 'club' had toen nog geen concrete inhoudelijke invulling, want de precieze uitkomst van de revolutie – radicaalrepublikeins, constitutioneel of conservatief-monarchistisch – was nog niet te overzien; alles leek opeens mogelijk. De club die Hoppe beschreef was dus een vereniging waarin de verworvenheden van de revolutie – vaak nog vage hervormingsplannen – moesten worden uitgedacht.

Ongeacht de revolutionaire *esprit* van het moment, beseft Hoppe dat een club veel weerstand op kon roepen: 'Inderdaad zal een starre kleinburgerij niet talmen om tegen een organisatie moord en brand te schreeuwen, waarbij zij in haar verwarring denkt aan terrorisme, jakobijnen en guillotine. Maar zodra zij haar paniekerige angst kwijtraakt, moet zij een club met politieke doelstellingen in haar midden zien, en het zal zich uitwijzen of de gevreesde radicalen, de demagogen, de communisten, of hoe men ze ook maar genoemd heeft, uiteindelijk niet juist degenen zijn die door moedige vastberadenheid tot het ware verstand komen.'¹⁵

Door de associatie van politieke clubs met jakobijnse terreur te ontkennen, anticepeerde Hoppe op het voorbehoud dat velen zouden hebben tegen het principe van een politieke club. In de Pruisische herinneringscultuur riep de Franse Revolutie van een halve eeuw eerder de gruwelijkste beelden op, versterkt door de vernederende herinnering aan de napoleontische invasie. Nu een nieuwe revolutie vanuit Parijs zelfs was overgeslagen naar de straten van Berlijn, werden de Pruisische en vooral buitenlandse radicalen er direct van verdacht dat zij de guillotine naar de stad wilden halen.¹⁶ Maar Hoppe had met de club iets heel anders voor ogen, stelde hij: het opzetten van een serieuze politieke

organisatie die de verworvenheden van de revolutie veilig kon stellen in de vorm van een open debat.

In veel opzichten lijken Hoppes verwachtingen van het fenomeen 'club' op die van de eerder besproken Théophile Dincourt in Parijs.¹⁷ Daarnaast besteedde hij, schrijvend in de onzekere context van de Maartrevolutie, veel aandacht aan het gevaar van een contrarevolutie in het conservatieve Pruisen. De nog op te richten club had de taak dat gevaar af te wenden. Hoppe benadrukte de strategische noodzaak voor een club in Berlijn, de stad die werd gedomineerd door 'Bürokratie, Militäraristokratie, Spießbürgertum'.¹⁸ Het 'actierepertoire' van de club die Hoppe voor ogen stond, was niet wezenlijk anders dan dat van de Parijse clubs: petitieën organiseren, afvaardigingen sturen, een krant oprichten en in de club en de krant voorstellen doen voor de te schrijven grondwet. Vooral het laatste toont de politieke ambities van de club: meedenken en meepraten over de beloofde hervormingen. Een eventuele rol in de verkiezingen noemde Hoppe nog niet, maar een belangrijke reden daarvoor was dat de koning pas op later datum zou beslissen tot het uitschrijven van parlementsverkiezingen.

De praktische organisatie van de clubs had Hoppe ook al uitgedacht. De leden, zo stelde hij zich voor, moesten worden geworven onder een divers publiek: in de Handwerkersvereniging, onder geletterden, publicisten en journalisten, maar ook onder ambtenaren, studenten en voormalige politieke gevangenen.¹⁹ De club zou zich richten op allen die niet behoorden tot de adellijke, bestuurlijke, militaire of kerkelijke bovenlagen, maar die wél onderwijs hadden genoten, want er moest sprake zijn van een 'tüchtiges politisches Streben'.²⁰

De naam van de club werd simpelweg 'Politischer Klub'.²¹ De organisatie van de club zou worden verdeeld in drie comités: het 'Klub-Komitee' voor de interne organisatie, een 'Zeitungs-Komitee' voor de clubkrant en een derde 'Komitee' voor allerlei organisatorische kwesties. Onder het laatste viel ook het protesteren tegen het gezag. Om de veiligheid van clubleden te garanderen, stelde Hoppe voor de namen van de aanwezigen te registreren, zodat in het geval van overheidsingrijpen het derde Komitee het voor eventuele arrestanten kon opnemen. Hoppe achtte het ook van belang dat alle vergaderingen in het openbaar plaatsvonden. Aanvankelijk moest er dagelijks worden

vergaderd, maar nooit voor zeven uur 's avonds om de werkdag niet te verstoren. Behalve op zondag, dan zou al om negen uur 's ochtends vergaderd worden – want ‘herendienst gaat voor godsdienst,’ zo luidde een Noord-Duits gezegde. Alleen was de ‘heer’ nu vervangen door het volk: ‘Wij werken voor de natie, wie naar de kerk moet, mag vertrekken.’²²

Overigens lag achter Hoppes voorstel de veronderstelling dat met het uitbreken van de revolutie automatisch ook de vrijheid van vergadering en vereniging was afgekondigd, getuige het citaat aan het begin van dit hoofdstuk. Strikt genomen vond deze legalisering van politieke verenigingen pas plaats op 6 april, met het koninklijk decreet ‘Verordnung über einige Grundlagen der künftigen preußischen Verfassung’. Dit decreet legaliseerde weliswaar vergaderingen van onbewapende burgers in afgesloten ruimten (clubs dus), maar stond demonstraties en volksvergaderingen in de openlucht uitsluitend toe na toestemming van de autoriteiten. Dit was zowel vanwege het gevaar op escalatie bij massabijeenkomsten als vanwege het ontmoedigende effect op de radicaalste vleugel van de revolutie, die vooral in de volksvergaderingen een machtsbasis creëerde.²³

Oprichting van de Politische Club

Op 23 maart, de dag na de begrafenis van 183 gesneuvelde revolutionairen, stroomde het Hotel de Russie weer vol voor een volksvergadering. Eén van de onderwerpen was nu Hoppes ontwerp voor een politieke club, waaraan hij – volop in de geest van het moment – de emotionele uitroep ‘*Ehret das Testament der Toten!*’ had toegevoegd. De aanwezigen in Hotel de Russie ontvingen het ontwerp met enthousiasme. Na stemming werd het plan door een meerderheid aangenomen. De Politische Club, die uiteindelijk de grootste club van Duitsland zou worden, was geboren.²⁴

Er moest ook een voorzitter komen. Deze eer viel te beurt aan Georg Jung, die een dag eerder een indrukwekkende grafrede had gehouden op de ceremonie in het Volkspark Friedrichshain.²⁵ De schrijver en jurist stond bekend als eloquent en poëtisch, en was in ideologisch opzicht beïnvloed door de *Rheinische Zeitung* en de jonghegeliaanse *Hallische Jahrbücher*.²⁶ Zijn uitvoerige rede over het martelaarschap van de gevallen en het belang van de revolutie maakte hem op slag beroemd.

Georg Jung, de eerste voorzitter van de Politische Club.

Chroniqueur Robert Springer merkte hier niet zonder venijn over op dat Jung voorheen slechts een matig schrijver was, die door de revolutie alsnog in staat werd gesteld roem te behalen. Een linkse politicus zijn na de revolutie, zo schertste Springer, bleek heel wat makkelijker dan uitblinken als romanschrijver ervoor...²⁷ Zijn politieke overtuiging had Jung in zijn grafrede, maar ook in een artikel in de *BZH* kenbaar gemaakt: voor de 'orde en rust' die de revolutie gebracht had, tegen de oude 'wanorde'. Hij pleitte voor algemeen passief en actief kiesrecht, en de verkiezing van een nationaal, grondwetgevend parlement. In de tussentijd moest het volk tot op de laatste man de vrijheid hebben om te spreken en te schrijven over de actuele gebeurtenissen.²⁸ Dat radicale eisen gepaard gingen met een nadruk op 'orde en rust', kenmerkt de sfeer van de Berlijnse revolutie.

Van de eerste reguliere vergadering van de Politische Club, op 25 maart in Hotel de Russie, is de inhoud min of meer bekend door een verslag in de *BZH*.²⁹ Er werd gesproken over een verzoekschrift aan de koning, waarin hem zou worden verzocht de Landdag te ontbinden en algemeen kiesrecht in te voeren. Over de formulering werd flink gesteggeld door verschillende

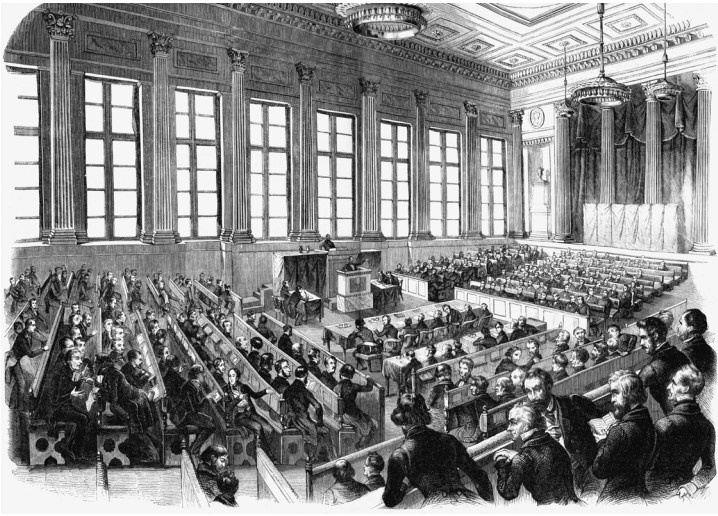
clubleden (alleen leden hadden spreekrecht): moesten nu echt de woorden ‘unterthänigst’ en ‘allernädigst’ worden gebruikt? Was dat niet te veel de toon die paste bij het absolute koningschap van voor 1848? En ook over de precieze inhoud van het eisenpakket werd gediscussieerd. Bijvoorbeeld over de vraag of het algemeen kiesrecht ook moest gelden voor criminelen en bedelaars. Andere onderwerpen die op de vergadering ter sprake kwamen, waren mededelingen van clubleden over vermeende acties van reactionairen om de revolutie te onderdrukken. De consensus was dat de Politische Club op die dreiging moest reageren, bijvoorbeeld door het verspreiden van affiches. Uit deze vergadering blijkt dat de leden de bestaansgrond voor hun club zagen in de revolutie die, net als in Parijs, de belofte van democratisering in zich droeg.

Hoewel Gustav Julius, de uitgever en hoofdredacteur van de *BZH*, één van de oprichters van de Politische Club was,³⁰ publiceerde zijn krant niet altijd een verslag van de clubvergaderingen. Daarnaast bracht de Politische Club in eigen beheer een *Club-Blatt* uit. De eerste editie verscheen eind maart of begin april en was een sober, dubbelzijdig bedrukt vel dat meer weg had van een vlugschrift dan van een krant. Het bestond geheel en al uit een persoonlijk betoog van Jung. Zijn pleidooi – vermoedelijk de tekst van zijn redevoering tijdens één van de eerste bijeenkomsten – diende om zijn voorzitterschap legitimiteit te geven en een inhoudelijke koers voor de Politische Club uit te stippelen.³¹ Hij pleitte voor het algemeen mannelijk kiesrecht, de vrijheid van drukpers (zonder censuur of dagbladzegels) en de vrijheid van vereniging en vergadering. Hij pree de volksvergadering van zondag 26 maart – de al besproken bijeenkomst rond de eenzame populier: ‘Zo machtig, zo onvervalst, heeft de stem van het volk bij ons nog nooit gesproken.’ Volksvergaderingen waren belangrijk, volgens Jung, als ‘de krachtigste opvoedschool van het volk’ en ‘de noodzakelijke verrijking van de volksvertegenwoordiging en de publieke opinie’.³² Hiermee situeerde Jung de massale politieke bijeenkomsten ergens tussen de domeinen van het publieke debat en de representatieve democratie. Naast ‘vergadering’ wilde hij overigens ook ‘vereniging’ bij wet vrij maken, want dat was het machtigste zo niet het enige wapen van de zwakkere. Dit gold met name voor arbeiders, die zich vrij moesten kunnen associëren om hun belangen te beschermen.

Ondanks zijn waardering voor de volksvergadering, bleek Jung een ander doel voor ogen te hebben met de Politische Club. De club bestond volgens hem grotendeels uit 'Intelligenz', uit ontwikkelde mannen met verstand. Hoewel iedereen welkom was, maakte hij dus een duidelijk onderscheid tussen een club en een volksvergadering. Het doel van de Politische Club was volgens Jung 'de stem der tijd' te horen, die stem in woorden te vatten en deze woorden in eisen om te zetten. Dus: luisteren, verwoorden, vertegenwoordigen. De stem mocht niet gemanipuleerd worden, maar moest *begrepen* worden. Iedereen die hetzelfde doel voor ogen had, was welkom om zich bij de club aan te sluiten.³³

Waar de massabijeenkomsten dus het volk lieten 'spreken', was de club er om de meer bekwame democraten in staat te stellen de publieke opinie te interpreteren en in daden om te zetten. Daar doet zich een interessant verschil voor met Parijs. Waar de Franse clubs zowel de 'stem van het volk' claimden te zijn als de ambitie hadden om representatieve democratische organen te zijn, was in de visie van Jung de eerste taak uitbesteed aan de grote volksvergaderingen en de tweede aan de clubs. Wel moest de Politische Club zich activistisch opstellen – dus niet alleen maar vergaderen. Over de concrete acties zou op de vergaderingen – elke dinsdag, donderdag en zaterdag – worden besloten. Mogelijke acties waren het verspreiden van affiches met politieke oproepen en stellingnamen, het samenstellen van afvaardigingen (die namens de club bijvoorbeeld een minister, de koning of het stadsbestuur een verzoekschrift of manifest moesten overhandigen) en het toezien op de vorm en het verloop van de verkiezingen.³⁴

De besluiten zouden worden genomen door hoofdelijke stemming in de clubvergadering, maar het lijkt erop dat de organisatoren de meeste agendapunten al hadden voorbereid. Zo stelde voorzitter Jung op de clubbijeenkomst van 14 april voor een inhoudelijk verkiezingsprogramma op te stellen waaraan de democratische verkiezingskandidaten voor de Pruisische Nationale Vergadering zich moesten committeren als ze de steun van de club wilden. Hij had al een ontwerp paraat, maar zijn voorstel stuitte op bezwaren van andere clubleden. Want moesten de afgevaardigden niet vrij zijn in hun taak? En was het parlement in Berlijn wel zo belangrijk, ging de ware macht niet uit van

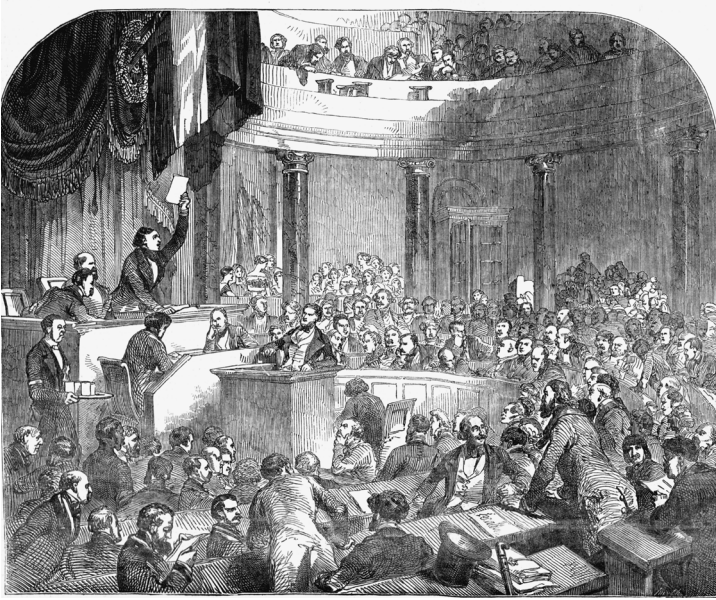

Het eerste Pruisische parlement vergadert in de Singakademie in Berlijn.

dat in Frankfurt? Ondanks het feit dat Jung al een ontwerp klaar had, werd besloten dat een speciaal samengesteld comité een conceptprogramma zou opstellen, dat in een volgende vergadering besproken moest worden. Maar met het opstellen van een program had Jung feitelijk zijn zin gekregen, wat de indruk bevestigt dat bestuurders van een club veel invloed konden uitoefenen, soms in weerwil van de democratische besluitvorming.³⁵

De agenda van de Politische Club vertoonde in die eerste paar weken enkele terugkerende politieke onderwerpen. In de eerste plaats waren dat de wenselijke politieke hervormingen in Pruisen. De prioriteit lag bij de afschaffing van de oude standenvergadering (de Landdag) en het uitschrijven van verkiezingen voor een (grondwetgevend) parlement. Die moesten direct zijn en volgens algemeen mannenkiesrecht. Eind maart deed de Politische Club per affiche een dringende oproep aan alle Berlijners om de koning met massale petitie hiertoe te bewegen. En op 8 april riep zij op dezelfde manier de (nog niet ontbonden) Landdag op zo spoedig mogelijk verkiezingen uit te schrijven.³⁶

Ondanks alle protesten riep de koning de Landdag toch bijeen. Toen die op 10 april uiteenging, na acht dagen vergaderen, werden voor 1 mei parlementsverkiezingen uitgeschreven voor

Het eerste Duitse parlement vergadert in de Paulskirche in Frankfurt.

een nieuw Pruisisch parlement én voor een Duits parlement in Frankfurt. De wens van de Politische Club dat deze verkiezingen direct zouden zijn, was niet ingewilligd. De nieuwe kieswet schreef indirecte verkiezingen voor, waarbij primaire kiezers (*Urwähler*) zouden stemmen op kiesmannen (*Wahlmänner*), die vervolgens de afgevaardigden zouden kiezen. Het selectieproces van de kiesmannen was zo omslachtig, dat democraten vreesden dat de resultaten geen goede afspiegeling zouden vormen van de publieke opinie. Vooral Jung leverde felle kritiek op de kieswet.³⁷ Toen bleek dat protesteren tegen de indirecte verkiezingen geen zin meer had, verlegde de Politische Club haar doelstellingen: nu was het zaak de beste kiesmannen te kiezen, op basis van hun karakter en overtuiging, die het 'radicalisme' van de club zouden vertegenwoordigen in de twee parlementen.³⁸

Samenwerking voor de verkiezingen

Eveneens op maandagavond 10 april vond een volksvergadering plaats bij de Zelten. Daar vormden vertegenwoordigers van de Politische Club en enkele andere revolutionairen het Berliner

Volks-Wahlcomité.³⁹ Ook had de vergadering ingestemd met een ontwerpgrondwet voor een verenigd Duitsland, die voortvarend was opgesteld en rondgestuurd door een club in Frankfurt die zich het Demokratische Central-Comité noemde. Dit ontwerp moest dienen ter voorbereiding op de Duitse grondwet die het parlement in Frankfurt zou opstellen. Het concept van het Frankfurtse comité was een lijstje onomwonden radicale eisen, dat in Berlijn veel rumoer moet hebben veroorzaakt.⁴⁰ De Frankfurters waren in sommige opzichten radicaler dan de Politische Club, maar toch nam de club in haar verkiezingsprogramma van 18 april veel standpunten over.⁴¹

Het Volks-Wahlcomité had een week ervoor, op 11 april, een manifest gepubliceerd waarin het de Frankfurtse eisen presenteerde als zijn eigen beginselverklaring. Ook herhaalde het de eis van directe verkiezingen en riep het alle Pruisen op zo snel mogelijk overal volksvergaderingen te organiseren. Daar moesten de veelgehoorde protesten tegen de indirecte verkiezingen een vorm krijgen. Het comité riep op om lokale kiescomités te kiezen, die erop moesten toezien dat er 'wahrhaft unabhängiger Volksmänner' zouden worden verkozen. Deze instructies werden niet van een nadere toelichting voorzien en het is niet bekend of en hoe er gehoor werd gegeven aan de dringende oproep. Wel illustreert het de ambitie van de mannen van de Politische Club en de andere leden van het comité om via volksvergaderingen en (kies)verenigingen de vrije verkiezingen te bewaken en hun uitkomst ten gunste van de democraten te beïnvloeden.⁴² De coördinerende rol die het comité hierbij ambieerde, doet denken aan de activiteiten van de Club des Clubs in Parijs in dezelfde maand.

Toen het Volks-Wahlcomité op 20 april een protestmars tegen de indirecte verkiezingen wilde houden met mensen 'aus allen Klassen der bürgerlichen Gesellschaft', overspeelde het zijn hand. De mars zou beginnen op de Alexanderplatz en eindigen bij het Stadtschloss, waar aan de Pruisische koning een petitie zou worden aangeboden.⁴³ Het stadsbestuur verbood het evenement een dag van tevoren op basis van het koninklijk decreet van 6 april. Volksbijeenkomsten in de openlucht waren zonder speciale autorisatie niet toegestaan, en zeker een mars naar het paleis werd niet getolereerd. Veel betrokkenen, onder wie de meerderheid van de Politische Club, wilden de optocht

afblazen uit angst voor escalatie. Maar de meerderheid van het Volks-Wahlcomité zette door. Toen op de bewuste dag circa 1500 demonstranten bij het beoogde startpunt verschenen, werden zij omringd door een overmacht van Bürgerwehr-milities. De demonstratie ging niet door.⁴⁴

Opvallend aan het manifest van het Volks-Wahlcomité van 11 april is de diversiteit van de 36 ondertekenaars, die met naam en beroep zijn vermeld. Het grootste deel was hoger opgeleid: vier studenten, vijf wetenschappers en drie artsen, terwijl acht ondertekenaars schrijvers waren of op een andere manier werkzaam waren in het boeken- en krantenwezen. Onder de meer praktische beroepen (ongeveer een derde) bevonden zich middenstanders, een bouwmeester, een meubelmaker, een machinebouwer, twee metaalarbeiders en de plaatsvervangend voorzitter van de machtige Handwerkersvereniging. De leden van de Politische Club waren hoofdzakelijk te vinden onder de hoger opgeleiden – inderdaad de ‘Intelligenz’ waarover Jung schreef in het eerste *Club-Blatt*.⁴⁵

Divers waren de ondertekenaars – bijna dienovereenkomstig – ook in hun ideologie. Naast democraten als Jung en Hoppe hadden revolutionairen van een radicalere en meer socialistische signatuur zitting in het comité, zoals de revolutionaire *enfants terribles* Held en Bisky.⁴⁶ Ook was er het radicale studentenduo Schlöffel en Monecke,⁴⁷ dat spoedig gearresteerd zou worden voor het organiseren van ongeoorloofde demonstraties. En er waren leden van de gematigde Constitutionelle Club, die inzetten op mildere hervormingen van het politieke bestel. Het Volks-Wahlcomité vormde dus een bont gezelschap. Veel leden waren prominent betrokken bij de politieke verwickelingen na de revolutie. Zij doken op als sprekers en organisatoren van talloze clubs, arbeidersverenigingen en volksvergaderingen in 1848.

Politieke plaatsbepaling van de Politische Club

Anders dan veel Parijse clubs begon de Politische Club niet als een open debatclub waar veel politieke kleuren in waren vertegenwoordigd. Al vanaf de oprichting was min of meer duidelijk welke politieke ideeën de clubleden deelden en welk programma hun club zou gaan uitdragen. De agenda van de Politische Club vermeldde uiteraard regelmatig de vorm en inhoud van de

parlementsverkiezingen, maar dat was niet het enige thema. De vergaderingen gingen ook over de belangen van de arbeiders, werklozen en armen – kortom, de ‘sociale kwestie’ in de breedste zin. Het standpunt van de club was dat oplossingen hiervoor moesten worden gecombineerd met een harmonieus en solide economisch model. Daarmee was de opinie in de club radicaal-democratisch – en niet zozeer socialistisch of communistisch. De club verklaarde zich solidair met de gehele bevolking en streed tegen sociale ongelijkheid. Dit blijkt wel uit de zorgen van de jonge arts, Rudolf Virchow, tevens bestuurslid van de Politische Club, die op 24 maart aan zijn ouders schreef: ‘Reeds spreekt men weer van plebs; reeds overweegt men om de politieke rechten ongelijkmatig onder de individuele leden van de natie te verdelen.’⁴⁸

Andere ideeën over sociale rechtvaardigheid kwamen uit de pen van clublid Gustav Bergenroth, die pleitte voor organisatie van arbeid (zoals het concept ‘organisation du travail’ in Parijs veel aanhang kreeg) en andere arbeids- en landbouwhervormingen. Maar die voorstellen moesten zowel de toestand van arbeiders en boeren verbeteren als het privékapitaal beschermen en de Pruisische economie weer laten floreren. Achter de solidariteit van de clubleden met de sociale kwestie, lag de gedachte dat de middenstand en de arbeiders- en onderklassen gezamenlijk moesten opereren om de revolutie tot een succes te maken – en niet toe te staan dat reactionairen hen uit elkaar zouden drijven.⁴⁹

Daarnaast protesteerde de Politische Club tegen de terugkeer van Pruisische troepen naar Berlijn, waarvoor zij op 29 maart een delegatie samenstelde.⁵⁰ In plaats van het leger binnen de stadspoorten te halen, pleitten de clubleden voor het traditioneel republikeinse principe van algehele volksbewapening, waarna in het *Club-Blatt* een aansporing verscheen aan elke Berlijnse man om zo snel mogelijk wapens aan te schaffen.⁵¹ Veel van de overige vergadertijd in de club – net als in revolutionaire clubs in heel Europa – werd besteed aan de toestand van de onderdrukte Poolse revolutionairen in de oostelijke Pruisische provincies. De Politische Club verklaarde zich solidair met hen en poogde vanuit de hoofdstad de regering te bewegen tot het erkennen van de vrijheid van de Poolse natie.⁵²

Een omstreden club

De plek waar de Politische Club bijeenkwam veranderde voortdurend. Na de eerste bijeenkomsten in de concertzaal van het Hotel de Russie werd, vermoedelijk uit praktische overwegingen, uitgeweken naar het etablissement van Mielentz (ook op Unter den Linden; 29 maart) en daarna naar het Mehlhaus (op het huidige Museumsinsel), een meelwaag die tevens dienstdeed als locatie voor diners en danspartijen.⁵³ Maar op zaterdag 1 april werd het Mehlhaus overvallen door een groep met stokken gewapende mannen. Naar verluidt waren dit werklozen en armoedzaaiers, die waren betaald door conservatieven om de Politische Club te gaan verstoren, maar de vergadering was even ervoor al beëindigd. Toch miste de aanval zijn intimiderende uitwerking niet. Direct maakte de club per affiche wereldkundig welk onrecht was geschied, om in een volgend plakkaat de arbeiders van Berlijn erop aan te spreken. Clubvoorzitter Jung riep hen dringend op zich niet te laten misleiden of omkopen. Hij noemde de 300 tot 500 mannen die zich aan de aanval schuldig hadden gemaakt de werkelijke ophitsers (*Aufwiegler*), die met hun aanval op een vrije politieke vergadering de revolutie te schande hadden gemaakt en hiervoor gearresteerd dienden te worden.⁵⁴

Vanwege deze vijandigheid én de beperkte capaciteit en beschikbaarheid van locaties, zou de Politische Club veelvuldig van samenkomstplek wisselen. Dat kon niet voorkomen dat de club zo nu en dan toch werd lastiggevallen door agressievelingen – vooral houthakkers en paardenslachters, rouwdouwers die mede vanwege hun beroep loyaal bleven aan de Pruisische aristocratie.⁵⁵ Naast de lacunes in het bronnenmateriaal verklaren deze conflicten waarom niet van elke bijeenkomst van de Politische Club de exacte locatie bekend is. Bekend is dat de club na het Mehlhaus uitweek naar het etablissement van Maaß, bij de Schlesische Tor.⁵⁶ Verder wordt in meerdere bronnen gewag gemaakt van bijeenkomsten in een wolpakhuis in de Neue Friedrichstraße (tegenwoordig Littenstraße), in de Sophienstraße (waarschijnlijk de Königstädtische Reitbahn), bij de Zelten (Tiergarten),⁵⁷ in het voormalige Affentheater (eveneens Tiergarten) en in de voormalige manege op het Dönhoffplatz (aan de Leipziger Straße, vlak bij de Spittelmarkt).⁵⁸

Weerstand was de Politische Club niet vreemd. Naast de

bovenstaande gewelddadige gebeurtenissen, heerste er in het algemeen een vijandige sfeer. Zo was de club vaak het voorwerp van spot en satire, bijvoorbeeld in mei toen enkele clubvergaderingen plaatsvonden in het voormalige ‘apentheater’ van de diertuin.⁵⁹ Daarnaast werden haar affiches herhaaldelijk van de muren gerukt door mensen die clubvoorzitter Jung omschreef als *Spießbürger* – een neerbuigende benaming voor ‘kleinburgers’. Deze voorvallen brachten Jung ertoe begin april in vetgedrukte letters boven aan een affiche te schrijven: ‘Wie dit blad verwijderd, begaat aan de natie de overtreding van diefstal en van censuur!’⁶⁰ In het *Club-Blatt* schreef hij vervolgens dreigend dat het clubbestuur bekend was met de namen van enkele van deze kleinburgers. Hij hekelde hun achterdocht jegens het volk en hun aantasting van het open debat en de vrije volkswil – een opstelling die volgens Jung al vijftig jaar hopeloos ouderwets kon worden geacht.⁶¹

Een koerswijziging: van Politische naar Democratische Club

Twee maanden na de Maartrevolutie was de euforie van het eerste moment weggeëbd en had ze plaatsgemaakt voor een intensief en diffuus publiek debat over de politieke toekomst van Pruisen en van Duitsland. Tot 1 mei stond dat debat in het teken van de verkiezingsstrijd voor de twee parlementen. Daarin had de Politische Club de rol op zich genomen van discussie- en actieplatform voor radicalen. Zij discussieerde enkele malen per week over actuele kwesties en over de vorm van voorlichting, vreedzaam protest of lobby waarmee zij daarop wilde reageren. Ondanks het feit dat de verkiezingsstrijd in Berlijn vanwege het indirecte karakter van de verkiezingen niet zo fel en massaal gevoerd werd als in Parijs, hadden de verkiezingen in april bovenaan gestaan op de agenda van de club. Vanaf mei moest de club op zoek naar een andere rol, waarin ze zich moest verhouden tot het nieuwe parlement dat op 22 mei zitting zou nemen.

Op de avond van 15 mei kwam het in de Politische Club tot tumult over een voorstel om het parlement te verzoeken de Maartrevolutie ‘in al haar consequenties’ te erkennen. Dit zou een radicale daad zijn en dat idee ging enkele aanwezigen te ver. In de felle discussie die volgde, sloegen zij alarm en haalden de Bürgerwehr erbij, waarop de clubpresident de vergadering sloot.⁶² Deze escalatie moet hebben aangezet tot reflectie over de koers

van de club, zo zou blijken op 21 mei, toen ze bijeenkwam in de manege op het Dönhoffplatz. Het amfitheater was zo afgeladen, dat Springer zich herinnerde: 'De grote ruimte van de renbaan met de ruw bewerkte amfitheaterstoelen, waarin duizenden mensen pasten, was zo vol samengepakt, dat er letterlijk geen appel op de grond kon vallen.' Een militie van radicale studenten bewaakte de orde. Deze *Rotte Monike*, vergelijkbaar met de Montagnards in de Club Blanqui, liepen vooral heen en weer om het buitenterrein te verkennen en 'aan de soms binnendringende paardenslachten of andere huurlingen de toegang te ontzeggen'. Paardenslachten in een manege waar enkele weken ervoor nog de amazones galoppeerden, zo noteerde Springer, en waar nu de 'oproerkraaiers' hun stokpaardjes over de volkssoevereiniteit en broederschap bereden... Kon het symbolischer?⁶³

Dat de club een doorstart behoefde was voor iedereen duidelijk. De vergadering besloot dat zij de regering wilde bewaken: 'Zij wil elke stap, elke maatregel van de regering zowel als de besluiten van de grondwetgevende vergadering aan haar kritiek onderwerpen en het volk over zijn waarde en natuur verlichten, om het daarmee de maatstaf van hun handelingen te geven.'⁶⁴

De club zou de regering en het nieuwe parlement gaan controleren en bekritisieren, met als doel het bewaken van de soevereiniteit en het recht op zelfbestuur. Dat betekende een institutionalisering en professionalisering ten opzichte van de periode ervoor, toen de Politische Club – gemodelleerd naar het veel lossere ontwerp van Hoppe van 23 maart – vooral de revolutie wilde beschermen en vormgeven. Hier werd dus gekozen voor een specifieke rol in de parlementaire democratie. Overigens was de clubvoorzitter tot dan toe, Georg Jung, verkozen in het parlement, waardoor reorganisatie nu ook in praktisch opzicht urgent was.⁶⁵ Uit de aanwezige leden werd Schramm verkozen tot nieuwe voorzitter, met Wiss en de student Von Salis als vicevoorzitters. Zij stelden een comité samen van twaalf leden, belast met nieuwe interne verkiezingen.

Om de koerswijziging kracht bij te zetten, besloot de vergadering de naam Politische Club te veranderen in Demokratische Club. Bij haar oprichting had de naam Politische Club de suggestie in zich dat het postrevolutionaire debat eensgezind zou zijn en dus onder de noemer 'politiek' in één club kon worden samengebracht. Al spoedig was dat een illusie gebleken,

zeker gezien de opkomst van andere clubs, die andere politieke doelen nastreefden. Onder de nieuwe naam zou de Democratische Club de voornaamste radicale organisatie gaan vormen, tegenover de meer gematigde clubs, de communistisch getinte arbeidersverenigingen en de opkomende conservatieve verenigingen.⁶⁶

Naast een nieuwe naam en een nieuw bestuur werden in dezelfde vergadering voor het eerst statuten aangenomen. Deze stellen in artikel 1 de democratie als 'leidend principe' – als ideologische leidraad dus –, maar geven geen verdere ideologische definitie van de club. Ze beschrijven vooral de procedures voor toelating en uitsluiting van leden, voor de verkiezing voor bestuursleden, voor de vergaderingen, voor het innen van de vrijwillige bijdragen en voor het agenderen van onderwerpen.

Minder procedureel is het laatste artikel (art. 9), dat verzekert dat het bestuur (het 'Direktorium') het recht heeft contacten van allerlei aard te leggen met andere democratische verenigingen. In zijn toelichting schrijft auteur Eduard Meyen: 'De club zal verder ook met alle gelijkgezinde verenigingen in de provincie in contact treden, [...] om daarmee, waar het nodig is, gemeenschappelijk te kunnen overleggen en handelen.'⁶⁷ Dit gebeurde al voor de naamsverandering, met partnerclubs in onder andere Breslau en Königsberg, maar samenwerking werd voor de toekomst van steeds grotere waarde geacht.⁶⁸

De uitgave van het *Club-Blatt* werd per 21 mei definitief gestaakt. Het werd te kostbaar om het te drukken en te verspreiden, en ook de post bleek niet mee te werken. Belangrijke berichten voor niet-leden zouden voortaan worden verspreid via *Der Demokrat*, een krant die werd opgericht door enkele clubleden en die vanaf 22 mei driemaal per week zou verschijnen. Het blad deelde de democratische gezindheid van de club, maar wilde eerst en vooral een zelfstandige en veelzijdige krant zijn.⁶⁹

Tanende euforie

In de Politische/Democratische Club begon het vertrouwen in de revolutie af te nemen vanaf 20 april, toen de demonstratie van het Volks-Wahlcomité voor directe verkiezingen was mislukt en enkele clubleden werden gearresteerd. Schermutselingen op straat, vijandigheden tegenover de vergaderingen en publicaties van de club en de dreiging dat het leger zou ingrijpen om

de revolutie terug te draaien – alles wees erop dat de aanvallende euforie tanende was. Vooral de aangekondigde terugkeer van de prins van Pruisen (de kroonprins en jongere broer van de koning), die na de Maartrevolutie tactisch was uitgeweken naar Engeland, werd ernstig gevreesd. De prins werd als legeraanvoerder verantwoordelijk geacht voor de escalatie op 18 maart. Bij de protesten tegen zijn terugkeer liet de Politische Club zich niet onbetuigd, net zomin als andere clubs en volksvergaderingen.⁷⁰ Maar ook binnen de revolutionaire beweging, die in de eerste dagen na de revolutie nog zo eensgezind had geleken, tekenden zich met de dag meer ideologische tegenstellingen af. Dat leidde tot de oprichting van meer en meer kleine clubs en verbanden – en vervolgens weer afscheidingen daarvan – die een eigen ideologische positie claimden in het publieke debat.

Zoals waarschijnlijk inherent is aan momenten van revolutie, hield ook de euforie van de Maartrevolutie in Berlijn niet lang stand. De verwachtingen bleken te hoog gespannen. In een herdenkingstoespraak op 4 juni op de begraafplaats van de gevallen van de Maartrevolutie, in Volkspark Friedrichshain, sprak Paul Börner, lid van de Demokratische Club: ‘Maar helaas is onze revolutie maar een halve geweest, en alle duistere machten, waarvan we verzuimd hebben ons te bevrijden, treden weer aan en strijden met vernieuwde hoop een vernieuwde strijd [...]. Het is die eerste dagen een snelle lente geweest, de stormen lieten niet lang op zich wachten.’⁷¹

De grootste ‘storm’ die Börners analyse bevestigt, brak los op 14 juni. Een boze menigte bestormde het wapendepot in het Zeughaus aan Unter den Linden (tegenwoordig het Duits Historisch Museum). De Bürgerwehr, geholpen door een milizie van de Handwerkersverein, greep in, maar kon niet verhinderen dat wapens en munitie werden ontvreemd en werden uitgedeeld onder de bevolking. Prominente revolutionairen als Urban, Korn, Löwinson en Siegerist werden opgepakt als ‘wirksame Agitatoren’ van dit spektakel. Deze dag was vooral, in de woorden van historicus Rüdiger Hachtmann, een ‘revolte van de onderklassen’ waar de Demokratische Club geen deel aan had – op enkele leden na die op persoonlijke titel meededen.⁷² Niettemin was de gebeurtenis aanleiding voor de club om haar standpunt voor burgerbewapening en voor eigen ordehandhaving te herhalen. In de weken na de *Zeughaussturm* werd in de club het plan besproken

om een met lansen (*Piken*) bewapend clubkorps op te richten. Maar onder druk van de politiechef en het stadsbestuur, die een radicale militie niet zouden tolereren, werd daar uiteindelijk van afgezien.⁷³ Eind oktober ging ook het gerucht dat de Volksclub en andere democratische clubs hun leden wekelijks wilden laten exerceren (dus ook een soort militievorming onder clubs), maar daar is niet veel meer van vernomen. Er is uit de gelederen van de clubs geen voorbeeld bekend van daadwerkelijk opgerichte milities, zoals die wel werden gevormd door studenten, kunstenaars, handelaars en machinearbeiders, ter ondersteuning van de ordehandhaving door de Bürgerwehr. Hooguit hadden clubs soms een eigen ordedienst om bijeenkomsten te beveiligen, zoals de Politische Club met de Rotte Monike.⁷⁴ Maar over het algemeen lag in de clubs de nadruk niet op militaire, maar steeds op politieke macht.

In juni deden zich meerdere conflicten voor tussen de Democratische Club en het stadsbestuur. Die conflicten gingen over de veiligheid en de rol die het stadsbestuur had toebedacht aan de Bürgerwehr en zijn weigering om algehele volksbewapening toe te staan. Maar ook verweet de club het stadsbestuur dat het zijn beloftes om de sociale toestand van werklozen en armen te verbeteren niet nakwam. De debatten werden gevoerd via affiches op de muren van de stad. Deze ‘muurpolemieken’ doen vermoeden dat er meer aan de hand was dan een inhoudelijk meningsverschil; het betrof ook een ideologische positionering en het voor zich winnen van de publieke opinie.⁷⁵ De Democratische Club werd op 20 augustus volop betrokken in het straatgeweld, toen een clubbijeenkomst in Charlottenburg wreed werd verstoord door groepen agressieve burgers uit deze rijke voorstad. Die verhinderden niet alleen de vergadering, maar gingen vervolgens over tot een klopjacht op democraten, zelfs tot in hun huizen, waarbij diverse clubleden gewond raakten. De Bürgerwehr en enkele aanwezige militairen keken toe zonder iets te doen, tot grote frustratie van de Democratische Club.⁷⁶

Een hernieuwde professionalisering

Op 1 september nam de Democratische Club nieuwe statuten aan, die een volgende stap van professionalisering en institutionalisering markeren ten opzichte van de statuten van 21 mei. Deze statuten bevatten maar liefst 32 artikelen waarin nauwege-

zet was vastgelegd hoe de hiërarchie van de club functioneerde, welke 'beambte' waarvoor verantwoordelijk was, hoe die verkozen of afgezet kon worden, hoe precies de inkomsten en administratie zouden verlopen, enzovoort. Een belangrijke verandering in de organisatiestructuur was de introductie van een nieuwe laag: de sectie. De club werd onderverdeeld in (op dat moment) 22 secties, die elk apart bijeen zouden komen. Daarbij werd de club zelf een centrale vergadering (te vergelijken met een *comité central* of *club central* in Parijs), die zich alleen met de hoofdlijnen en de belangrijke thema's bezighield. Een tweemaandelijks gekozen *Präsidium* van een voorzitter en twee vicevoorzitters had de dagelijkse leiding. En met alle sectiebesturen samen vormde het de *Vorstand* – het clubbestuur. De statuten gaven aan de club een steeds permanent en tegelijkertijd ver-takter karakter.

Een andere ontwikkeling was de toenemende samenwerking met democraten uit heel Duitsland. Allereerst leidde dat tot samenwerkingsverbanden met verenigingen in en rondom Berlijn. De Berlijnse Demokratische Club organiseerde op 20 en 21 augustus 'der erste Kongreß der demokratischen Vereine der Mark Brandenburg', met als doel een centraal bestuur op te richten voor deze Pruisische provincie waarin Berlijn lag. Aanwezig op het congres waren, naast de eigen club, een voorlopige 'kring' (*provisorische Kreisausschuß*) en afgevaardigden van negen andere Berlijnse verenigingen (waaronder de Maschinenbau-arbeiter-Verein) en van vijf verenigingen uit de naburige plaatsen Charlottenburg, Potsdam, Frankfurt aan de Oder, Wittstock en Bernau. Het gezelschap van in totaal 61 afgevaardigden besloot tot het verkiezen van 'ein definitiver Kreisausschuß' om de acties van de Brandenburgse democraten te coördineren.⁷⁷

Een ander blijk van een behoefte aan samenwerking onder de democraten zagen we al in april, toen voorstellen van het Demokratische Central-Comité uit Frankfurt inzake de Duitse grondwet werden overgenomen door het Volks-Wahlcomité. En de meest vergaande samenwerkingspoging hield in dat de Berlijnse democraten zich ontfermden over de organisatie van het tweede Duits-nationale Demokratenkongreß, dat van 26 tot 30 oktober in Berlijn werd gehouden. Op het eerste Demokratenkongreß, van 14 tot 17 juni in Frankfurt, was al besloten dat in Berlijn een vijf-koppig centraal bestuur zou worden geves-

tigd – vermoedelijk werd in het kader daarvan in augustus het Brandenburgse kringbestuur benoemd.⁷⁸ In oktober ontving de Berlijnse club 230 gedelegeerden van andere Duitse clubs. Er werd verder gesproken over de opbouw van een democratische partij, maar erg lang zouden de Berlijnse democraten geen deel uitmaken van deze nationale beweging. Begin november nam het Pruisische leger goeddeels bezit van Berlijn, waarna generaal Von Wrangel er op 12 november namens de regering de staat van beleg afkondigde. Er kwam een samscholingsverbod op straat en in openbare gebouwen; overdag gold dat voor meer dan twintig personen en 's avonds voor meer dan tien. Veel clubs en verenigingen werden vanaf dat moment gedwongen hun openbare bijeenkomsten te staken.

De club die was ontstaan in de revolutie, ging met diezelfde revolutie ten onder. Op de avond van 12 november kwam de Demokratische Club nog bij elkaar, waarbij plannen werden gemaakt om de soldaten te ontwapenen die bij mensen thuis waren ingekwartierd. Via spionnen kwam dat bericht ter ore van de legerleiding, die de paraatheid verhoogde. De volgende dag werden de belangrijkste democratische kranten verboden. Een poging van de Demokratische Club om op 14 november opnieuw bijeen te komen, mislukte al bij het begin, toen soldaten de straat en de clublocatie bezetten en de clubleden uit elkaar dreven. Vermoedelijk zijn daarna in het geheim en op kleine schaal nog bijeenkomsten gehouden bij democraten thuis, maar daar ging weinig invloed meer van uit.⁷⁹

De liberalen: de Constitutionelle Club

Voor 1848 was er nauwelijks sprake geweest van een onderscheid tussen liberale en radicale groepen in Berlijn. Iedereen die hervormingsgezind was, deelde het geloof in organisatie en 'vereniging' (*Assoziation*) dat zo kenmerkend was voor het tijdperk. Een schifting trad het eerst op onder beroepspolitici, die rondom de Eerste Pruisische Landdag stuitten op tegengestelde ideeën over politieke hervormingen.⁸⁰ Met het uitbreken van de Maartrevolutie ontstonden definitief twee verschillende bloedgroepen in de Berlijnse revolutionaire beweging. Dit uitte zich ook in het denken over politieke vereniging. Waar radicalen door vereniging idealen nastreefden, zoals broederschap, emancipatie en democratisering, zagen liberalen vereniging als

een middel voor de Bildung en zedelijke hervorming van burgers. Tegelijkertijd stonden zij sceptisch tegenover democratie en het overhevelen van politieke macht naar het volk. Voor hen dreigde het despotisme ‘van boven *en* van onder’ – dus van de autoritaire monarchie *en* van de radicale revolutie. De liberalen pleitten voor een parlement en een grondwet, maar wel in een constitutionele monarchie – vandaar de term ‘constitutionellen’. Ondanks hun geloof in het nut van vereniging waren zij nog enigszins vatbaar voor de bekende principiële bezwaren tegen politieke organisatie buiten het domein van de staat. De politieke en sociale orde mocht onder geen beding in gevaar worden gebracht, bijvoorbeeld door activistische organisaties die het gezag van regering en parlement zouden kunnen ondermijnen.⁸¹

Toen op 23 maart in het Hotel de Russie het plan werd opgevat de eerste club van Berlijn op te richten – de Politische Club –, waren daarbij ook enkele constitutionele leiders aanwezig. Zij besloten tot de oprichting van een eigen organisatie: de Constitutionelle Club.⁸² In de maanden die volgden, zou hun club een geheel eigen rol gaan spelen in het publieke debat, in een ongemakkelijke middenpositie tussen de radicale revolutie en de conservatieve reactie. Toen die twee fronten in de lente en zomer steeds verder van elkaar af kwamen te staan, raakte het constitutionele kamp in het midden verscheurd.

De oprichting

Op 28 maart, tien dagen na de revolutie, vond om vijf uur ’s middags een vergadering plaats in het zuiden van Berlijn, in het Potsdamer Bahnhof – het eerste stationsgebouw (1838) van de stad, net buiten de Potsdamer Tor, waar de trein naar Potsdam vertrok. Een uitnodigingsaffiche riep op tot een vergadering ‘von allen Klassen der Bürger’, met als doel de oprichting van een nieuwe club. Het affiche droeg de namen van enkele vooraanstaande liberalen. Het motto van het drukwerk vatte hun politieke overtuigingen samen: ‘Orde zonder vrijheid is despotie; vrijheid zonder orde is anarchie. Niets zonder het volk; niets zonder de constitutionele koning.’⁸³

Het recht op vrije vereniging was volgens de organisatoren de belangrijkste verworvenheid van de Maartrevolutie.⁸⁴ Hun club had als doel ‘de burgers deels over hun belangen in te lichten, deels hen in staat te stellen, over die belangen te overleggen’.

In het Potsdamer Bahnhof komen de treinen binnen met nieuws uit Parijs en andere revolutionaire steden. In het stationsgebouw komt de Constitutionelle Club voor het eerst bijeen.

Het was dus de plek voor politieke scholing en debat. De organisatoren verlangden ‘een *duurzame* verenigingsplaats voor alle burgers [...], die het aan het hart gaat, *via de weg van de orde* de vrijheid te beschermen en te versterken’.⁸⁵ Daarbij hadden zij, volgens de bombastische openingsrede van de eerste voorzitter, de jurist Ludwig Crelinger, het doel om ‘door de vorm van onze debatten de parlementaire gezindheid te stimuleren en te versterken, waarvan de zegenrijke effecten ons het uitzicht bieden op een gemeenschappelijk broedervolk’.⁸⁶

Ondanks de voorbereidingen van het gelegenhedencomité, verliep de eerste vergadering van de Constitutionelle Club ronduit chaotisch. Een journalist van de *Vossische Zeitung* deed verslag.⁸⁷ Op 28 maart stroomde het Potsdamer Bahnhof vol met belangstellenden. Zo vol dat slechts een derde van de bezoekers in de zaal paste – de rest moest buiten blijven staan. De openingsrede van Crelinger werd enthousiast ontvangen. Hij sprak over plichten en rechten, moed en eendracht, revolutie en hervorming, orde en onderdrukking. In alles wat de voorzitter zei, weerklonk de middenpositie die hij bepleitte. De ‘rustige, op de wettelijkheid gerichte gezindheid van de Duitsers’ moest strijden tegen de dreigende ‘Reactie’ van de conservatieven, maar zeker ook tegen de democraten, ‘de overhaastten, die in

één dag willen opbouwen, wat alleen het werk van bezonnenheid kan zijn'.⁸⁸

Niet lang na Crelingers openingstoespraak werd de vergadering onderbroken. De vele mensen die nog buiten stonden wilden ook deelnemen. Besloten werd buiten, op het plein voor het Potsdamer Bahnhof, verder te gaan, zodat iedereen de toespraken kon horen. Een balkon van het stationsgebouw werd gebruikt als spreekgestoelte, waarop al spoedig een spreker naar voren trad om een pleidooi af te steken over de Landdag van 1847, dat volgens hem het geëigende orgaan was om de nieuwe kieswet op te stellen (in tegenstelling tot de opvatting van de democraten). Maar de voorzitter onderbrak hem. Zo kon er geen debat plaatsvinden, de club moest eerst worden georganiseerd. Er was nog niet eens een stemprotocol, waarmee de uitkomsten van de vergadering vastgesteld konden worden. Na de interventie van de voorzitter barstte een discussie los, waarna een deel van het publiek zich weer naar de zaal begaf om over de ordekwestie te vergaderen of om zich in te schrijven op de ledenlijsten die daar lagen. Anderen bleven buiten staan, waar vanaf het balkon alweer nieuwe toespraken klonken. Maar omdat de vergadering was opgedeeld in binnen en buiten en er geen besluiten konden worden genomen, besloot Crelinger haar na enige tijd te sluiten en een nieuwe bijeenkomst voor te stellen.⁸⁹ Ondanks de chaos werd de Constitutionelle Club in deze vergadering van 28 maart wel formeel opgericht en was er een clubbestuur verkozen.⁹⁰

Een middenpositie

Al vanaf het begin was duidelijk dat de club een andere doelgroep aansprak dan de Politische Club. De liberale organisatoren waren ongeveer een generatie ouder en hadden een beduidend hogere maatschappelijke positie. Zij waren voornamelijk ambtenaren, geleerden en andere 'burgers' (leden van de gegoe-de burgerij en de middenklasse).⁹¹ Toch behoorde de Constitutionelle Club voor veel conservatieven tot de producten van de revolutie en werd zij als zodanig gewantrouwd. Dat bleek toen het voorlopig bestuur professionele stenografen uitnodigde om de eerste bijeenkomst vast te leggen – het wilde de volledige handelingen kunnen publiceren alsof de club een parlement was. Dat plan ging niet door: alle beroepsstenografen weigerden

hun medewerking aan de club die zo kritisch stond tegenover de Landdag, de prerevolutionaire standenvergadering waaraan zij loyaal waren.⁹²

Net als de Politische Club stonden de constitutionelen ver af van de opkomende arbeidersbeweging, ondanks vele pogingen tot toenadering. Zo onderhielden zij goede contacten met enkele prominente leiders van het Central-Comité der Arbeiter, zoals Stephan Born, die meermaals op clubvergaderingen werd uitgenodigd. En ook hielden de constitutionelen de ledenbijdrage voor hun club bewust vrijwillig, zodat ook de meer armlastige sympathisant lid kon worden. Toen op een clubvergadering werd voorgesteld de contributie verplicht te stellen om de kas te spekken en een clubkrant te kunnen uitgeven, werd daar juist van afgezien.⁹³

De contacten met de arbeidersbeweging, de toegankelijkheid van de club en de bereidheid van constitutionelen om sociale hervormingen te overwegen, betekenden niet dat zij waren opgeschoven in democratische richting. Integendeel, de gedachte dat de lagere klassen een politieke stem zouden krijgen was veel constitutionelen een gruwel. De politieke middenpositie die Crelinger al benadrukte in zijn openingsrede, groeide uit tot de centrale identiteit van de Constitutionelle Club. Zij verhinderde al te nauwe banden met de democraten en de arbeidersbeweging. En andersom waarschuwden democraten soms voor de constitutionelen, onder wie zich heren bevonden 'die de jas naar de wind wisten te draaien': het ene moment juichten zij de barricaden toe en bepleitten zij een republiek, en het volgende moment steunden zij de monarchie.⁹⁴ Vergelijkbaar was de verhouding met de conservatieven, die juist alle politieke hervormingen afwezen en de middenpositie van de constitutionelen maar 'half warm, half koud' en dus onhoudbaar vonden.⁹⁵

De constitutionele vergaderpraktijk

De tweede vergadering van de Constitutionelle Club zou op 31 maart plaatsvinden in het al genoemde etablissement Mielentz. Het werd de 'eerste ordentelijke zitting' van de Constitutionelle Club. Met een bezoekersaantal van ruim 500 deed ze niet onder voor de vergadering van de Politische Club, die twee dagen eerder ook bij Mielentz had plaatsgevonden. Voorzitter Crelinger opende de zitting met een opsomming van agendapunten, die

vooral te maken hadden met de wenselijke rol van de Landdag na de revolutie en de invulling van de toekomstige kieswet. In de vergadering werd ook een beknopt clubstatuut aangenomen, maar alle andere beslissingen werden vooruitgeschoven.⁹⁶ Die afwachtende houding bleek structureel en zou de Constitutionnelle Club in korte tijd een slecht imago bezorgen. Er zou vooral worden gedebatteerd, zonder dat de leden werkelijk bereid leken tot actie. Van de energie en daadkracht die de club aanvankelijk uitstraalde, was al gauw weinig meer over. De kranten schreven over het 'onmiskerbare dieptepunt', de 'slaperigheid', de 'apathie' en het 'droge en krachteloze, zelfs tot gezwets voerende gedebatteer' in de club.⁹⁷ De kritiek was het sterkst rond half mei, juist op het moment dat het Berlijnse publieke debat sterk polariseerde tussen links en rechts en de Constitutionnelle Club krampachtig een benarde middenpositie behield.⁹⁸

De passieve houding werd geweten aan de 'overdreven parlementaire' gang van zaken tijdens de vergaderingen. Anders dan de Politische Club wilden de constitutionelen netjes volgens de regels discussiëren, continu contact onderhouden met de autoriteiten en alle moeilijke kwesties vooruitschuiven of overhevelen naar speciale comités.⁹⁹ Pijnlijk raak was de parodie die in een satirisch blad verscheen:

Constitutionnelle Club.

De heer Prutz bestijgt het spreekgestoelte, en zet in een *lange*, door bijval vaak onderbroken rede, zijn voorstel uiteen, dat behelst dat geen lid zonder glacéhandschoen mag verschijnen. De heer Küttge plaatst daarbij het annadement [sic], dat die handschoenen geel moeten zijn. De vergadering erkent het belang van de zaak, en benoemt een commissie ter vooroverleg. Aangezien dit alles vier uur duurt, wordt de zitting gesloten.¹⁰⁰

Ook binnen de club leidde de stroperige, parlementaire gang van zaken tot wrevel. Sigismund Stern, vanaf 1 mei de opvolger van Crelinger als voorzitter, verweet de club gebrek aan 'daadkracht' en stelde dat haar enige betekenis nog lag 'in de toespraken en enkele [...] magnifiek gestileerde oproepen, die her en der heen gestuurd worden'.¹⁰¹

Maar was de omslachtige, parlementaire vergaderstijl niet

juist inherent aan het karakter van een liberale club? Immers, het waren vooral de constitutionelen die het belang van 'rust', 'orde' en 'wettelijkheid' beklemtoonden; daar pasten geen al te revolutionaire, activistische daden bij. Wat voor democraten 'overdreven parlementair' leek, was voor de constitutionelen juist het wenselijke vergaderprotocol. Weliswaar hadden de Politische en de Constitutionelle Club vergelijkbare organisatie- en vergadervormen, maar het is voorstelbaar dat de *betekenis* van die vormen voor beide verenigingen verschillend was. Democraten wilden een zo democratisch mogelijke discussie, constitutionelen wilden een parlementaire vergadering. Daarnaast dienden vergaderingen voor de democraten vooral om hun politieke activiteiten te organiseren, terwijl voor de constitutionelen het activisme eerder intrinsiek in het vergaderen zelf lag. Het ideologische onderscheid tussen radicalisme en liberalisme maakte dat de Politische Club per definitie meer activistisch was, waar de Constitutionelle Club eerder de parlementaire weg bewandelde. In dat opzicht doet zij denken aan de elitaire Société Démocratique Centrale in Parijs, waarvoor het vergadermodel van het parlement eveneens een inspiratiebron was.

Electoraal activisme

De Constitutionelle Club was overigens minder lethargisch dan alle kritiek doet vermoeden. Zij betoonde zich in enkele politieke debatten juist opvallend actief, voornamelijk in de campagne voor de kiesmanverkiezingen op 1 mei.

De eerste electorale activiteit van de constitutionelen was de deelname aan het Volks-Wahlcomité, dat op 10 april in een grote volksvergadering bij de Zelten was benoemd. Democraten domineerden het comité weliswaar, maar ook de Constitutionelle Club was vertegenwoordigd. Die samenwerking liep al na enkele dagen stuk op onenigheid over de kieswet van minister Camphausen. Daarbij huldigden de constitutionelen de opvatting dat er wel een algemeen mannenkiesrecht moest worden ingevoerd, maar dat de verkiezingen indirect moesten blijven, naar het voorstel van de minister.¹⁰² De democraten waren daar fel op tegen en waren bereid tot verregaande protestacties om hun zin te krijgen. Daarop verlieten op 16 april vijftien leden, onder wie de constitutionele delegatie, het comité, waarmee een einde kwam aan de aanvankelijk enthousiaste samenwerking

met de democraten. Aan het mislukte protest op 20 april, dat de democraten een rebels en onwettig imago bezorgde, hadden de constitutionelen dus geen deel. De Constitutionelle Club riep juist op tot een tegendemonstratie – en had op 19 april ook vertegenwoordigers gestuurd naar de volksvergaderingen en arbeidersbijeenkomsten om hen te ontmoedigen aan de demonstratie deel te nemen.¹⁰³ De kiem van de polarisatie, die in mei zou doorzetten, was hier al gezaaid: constitutionelen en democraten zouden steeds verder van elkaar vervreemd raken.¹⁰⁴

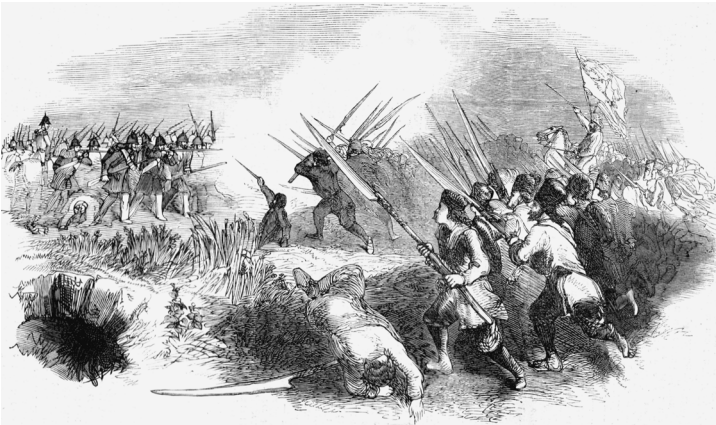
Een andere activiteit van de Constitutionelle Club in de aanloop naar de verkiezingen van 1 mei was haar rol als 'kiesvereniging'. Binnen de club werd een kiescomité geformeerd met als taak een lijst op te stellen met kandidaten die betrouwbaar en geschikt genoeg werden geacht om bij de leden aan te bevelen. Die kandidaten hoefden zich niet aan enig politiek program te verbinden, zoals in de Politische Club en in veel andere clubs (ook de Parijse) wel gebruikelijk was – het volksvertegenwoordigerschap bleef voor de constitutionelen een individuele opdracht. In het kiescomité zouden elf personen zitting nemen, die op hun beurt gekozen moesten worden. En ook moest gestemd worden over *hoe* zij gekozen zouden worden. Dat gebeurde in een clubvergadering (15 april) waarin 222 clubleden stemden voor een mondelinge stemming (door roepen), en 225 voor een schriftelijke stemming (met stembriefjes). De voorliefde voor de parlementaire vergadervorm bleek onverminderd groot. Uiteindelijk hielden de leden een schriftelijke stemming, waarvan de uitslag op de volgende vergadering (17 april) bekend werd gemaakt.¹⁰⁵

De activiteiten die de Constitutionelle Club ontplooidde in het kader van de verkiezingen, waren niet alleen een uiting van engagement. Zij boden de club ook de mogelijkheid zich als politieke vereniging te profileren, zo bleek in dezelfde vergadering van 17 april. Daar werd gediscussieerd over hoe de door het kiescomité geselecteerde kandidaten aan de leden gepresenteerd moesten worden. Een idee om in de verschillende stadswijken voor deze gelegenheid 'filiaalclubs' op te richten werd lauw ontvangen, maar wel werd (in de vergadering van de volgende dag) besloten de kandidaten in een speciale *Volksversammlung* te presenteren. Het voorstel kwam van Robert Prutz, het slachtoffer van de persiflage in het satirische blad. Hij was lid van het kies-

comité en tevens redacteur van de clubkrant. Prutz hamerde op de publicitaire en mobiliserende waarde ('Agitation') van zo'n volksvergadering. Met dit vooruitzicht overtuigde hij de sceptici, waarna het plan zonder verdere discussie werd aangenomen.¹⁰⁶

In de dagen daarop stelde het kiescomité de kieslijst op. De kandidaten werden op drie manieren geselecteerd: zij werden door de clubvergadering voorgedragen, door het comité voorgesteld of ze meldden zich zelf aan. De laatste categorie moest in een vergadering op 21 april een 'politieke geloofsbekentenis' afleggen, precies zoals we die al kennen uit de Parijse clubs. De definitieve kieslijst werd in de vergadering van 23 april bekendgemaakt. Op de lijst prijken de namen van prominente constitutionelen, zoals Crelinger en Prutz, maar ook die van de communist Ludwig Bisky en de radicale democraat Jacobi.¹⁰⁷ Bisky was door het kiescomité voorgedragen, dat hem blijkbaar waardeerde als representant van de ambachtslieden; Jacobi meldde zichzelf aan en stal de show met zijn geloofsbekentenis. Volgens een verslaggever van de politieke krant *Die Reform* stak Jacobi door zijn lezing, die vol vuur, visie en diepgang zou zijn geweest, met kop en schouders uit boven de andere sprekers. Zijn optreden oogstte veel lof, maar ontlokte aan voorzitter Crelinger kritische opmerkingen over de betrouwbaarheid van dergelijke politieke geloofsbekentenissen. Hij insinueerde dat Jacobi een duister politiek verleden had, maar in een fel plenair debat dolf Crelinger het onderspit en werd ook het voorstel afgewezen om kandidaten een bindende eed te laten zweren op een politiek programma. De democraat Jacobi werd met steun van een grote meerderheid toegevoegd aan de kieslijst van de constitutionelen.¹⁰⁸

De inspanningen van de Constitutionelle Club voor de verkiezingen bleven niet zonder resultaat: in de twee parlementen zouden veel constitutionele en weinig democratische politici verkozen worden. Ook gingen andere Berlijnse kandidaten zich over de gehele linie in de campagneweeken gematigder, 'constitutioneler' opstellen als gevolg van de electorale inspanningen van de Constitutionelle Club.¹⁰⁹ Dit alles strookte niet met de reputatie van de club van een logge en weinig daadkrachtige praatvereniging. Haar belangrijkste tegenhanger, de Politische Club, was weliswaar een centrum van politiek activisme, maar speelde electoraal slechts een kleine rol.

Een gevecht tussen Poolse opstandelingen en het Pruisische leger bij het West-Poolse dorp Rogalin, op 8 mei 1848.

Positionering van de club

Niet alleen rondom de verkiezingen waren de Berlijnse constitutionelen actief. Een andere actuele kwestie waarover veel werd gesproken was het lot van de Poolse opstandelingen in de Oost-Pruisische provincie Posen, dat zoveel radicale en liberale vergaderingen en verenigingen in Europa aan het hart ging. Na discussies op 2, 3 en 5 april hierover in de Constitutionelle Club, werden twee *Adressen* opgesteld. Eén was gericht aan de Polen en één aan de Duitsers in de provincie Posen. De leden van de club erkenden de onrechtvaardigheid van de onderdrukking van het Poolse volk en pleitten voor een zekere mate van vrijheid. Maar wel maande de ene brief de Polen tot kalmte en vreedzaamheid tegenover de daar wonende Duitsers, terwijl die met de andere brief een hart onder de riem gestoken kregen. Hier openbaart zich wederom de dubbele positie van de Constitutionelle Club, schipperend tussen het revolutionaire en het conservatieve standpunt.

De opstellers van de Adressen kenden veel gewicht toe aan hun interventie: namens het gehele Duitse volk riepen de hoofdstedelijke constitutionelen de kiftende partijen in Posen tot de orde. Bovendien stuurden de constitutionelen op 5 april een delegatie naar de minister om de zaak aan te kaarten. De delegatie ging direct na de clubvergadering naar het paleis, maar minister Camphausen besloot hen pas de volgende ochtend bij

hem thuis te ontvangen in het Hotel de Russie, waar ironisch genoeg ook diverse volksvergaderingen en clubbijeenkomsten werden gehouden. Daar riepen de constitutionelen hem op zich hard te maken voor de bescherming van Pruisische gebieden en burgers. Overigens hadden de democraten dezelfde wens, maar pleitten zij wél voor een onafhankelijk Polen.¹¹⁰

De Constitutionelle Club bevond zich in het politieke midden, maar deed ook steeds handreikingen naar de democraten. Zo protesteerde zij samen met de Politische Club op 28 april tegen politiechef Minutoli, toen die besloot de wet van 6 april te handhaven en alle 'volksvergaderingen onder vrije hemel' te verbieden die geen nadrukkelijke toestemming hadden gekregen van de autoriteiten. En op 13 mei verklaarden de constitutionelen zich solidair met alle revolutionairen die zich druk maakten om de terugkeer van de prins van Pruisen. Met een affiche riep de Constitutionelle Club de minister dringend op de omstreden prins niet terug te laten keren naar de stad. Het bezwaar van de club lijkt niet principieel, maar vooral pragmatisch te zijn geweest: zij vreesde dat het terughalen van de prins vóór er een parlement was gevormd om hierover te beslissen, gevaarlijke situaties op zou leveren en gewelddadige reacties uit zou lokken.¹¹¹

Op 4 juni trok de club wederom samen op met de democraten, toen zij meedeed aan een massale manifestatie die was georganiseerd door de democratische studentenbeweging om de gevallen van de revolutie te gedenken. Tè midden van duizenden Berlijners paradeerden de constitutionelen met de andere clubs richting de begraafplaats in Friedrichshain. Elke club tooide zich met eigen banieren en vaandels. Maar na 4 juni polariseerden de politieke verhoudingen in Berlijn zo sterk, dat het wederzijdse wantrouwen het voor beide kampen moeilijk maakte nog verder samen te werken.¹¹²

Een nieuwe rol

Met de verkiezingen van 1 mei kwam er een einde aan de electorale beslommingen die de agenda van de Constitutionelle Club hadden gedomineerd. De politieke relevantie moest nu gezocht worden in een andere vorm, in een nieuwe rol. Daarbij hoorde in de eerste plaats het kritisch volgen van de twee nieuwe parlementen die in Berlijn en Frankfurt werden opge-

tuigd. De handelingen en beslissingen daarvan werden bediscussieerd en van commentaar voorzien in kranten en vlugschriften. In juli werden twee clubleden belast met de speciale opdracht om op elke clubvergadering verslag te doen van de ontwikkelingen in respectievelijk het Pruisische en het Duitse parlement.¹¹³ Daarmee nam de club een rol op zich die doet denken aan de 'volksparlementen', zoals we die tegenkwamen in Parijs, en zoals clubs die overal in Europa poogden te spelen. Ook de Constitutionelle Club trad op als een buitenparlementair maar volksvertegenwoordigend orgaan, dat het parlement controleerde. Tegelijkertijd stuitte deze rol de gezagsgetrouwe en ordeminende constitutionelen tegen de borst en waren zij vastberaden elke schijn te vermijden dat hun club een 'antiparlement' of zelfs maar een 'partij' zou vormen.¹¹⁴

Een typisch voorbeeld van de elitair-parlementaire houding van de Constitutionelle Club is de volksvergadering die zij op 30 juli organiseerde op het militaire oefenterrein met de eenzame populier. De uitnodiging hiervoor had de vorm van een pamflet, waarin de club inging op de felle reacties op een voorstel van de *Reichsverweser* (aartshertog Johann van Oostenrijk, die tijdelijk de vacante Duitse troon bezette) in het Duitse eenwordingsproces, dat in de publieke opinie schadelijk werd geacht voor de positie van Pruisen. De club suste deze reacties door te stellen dat het nog maar een voorstel was aan het parlement in Frankfurt en dat hoe dan ook de Pruisische positie niet in gevaar was. Sterker nog, Pruisen had als grote bedenker van de Duitse *Zollverein* juist baat bij een verenigd Duitsland en moest oppassen zich niet van de zuidelijke staten te vervreemden en met de rug naar het westen te komen staan. Na deze expliciete vermaningen aan het adres van de Berlijnse publieke opinie, volgde de uitnodiging om hierover op 30 juli van gedachten te komen wisselen in een volksvergadering.¹¹⁵ Die werd een groot succes, zeker wat betreft de opkomst, die naar schatting tien- tot vijftienduizend mensen bedroeg.¹¹⁶

Een vergelijkbaar voorbeeld is de volksvergadering die de club organiseerde op 27 augustus in een kazerne bij de Prenzlauer stadspoort. De Berlijnse bevolking werd uitgenodigd om daar te komen vergaderen over een voorstel van de Pruisische regering aan het parlement waarin zij plannen presenteerde om de openbare orde beter te handhaven. Veel Berlijners hadden over

dat voorstel hun zorgen geuit. De club stelde zich echter op het standpunt dat het idee weliswaar niet volmaakt was, maar toch ook niet kon worden gezien als een bedreiging van de vrijheid of als terugkeer 'naar de oude politiestaat'. Op de volksvergadering zou het voorstel uitgebreid worden besproken, hoewel de aankondiging doet vermoeden dat het de club er vooral om te doen was de zorgen weg te nemen – niet om haar eigen positie bij te stellen.¹¹⁷ De timing was ongelukkig. Juist in die week werd een groot regiment Konstabler ingezet, een schutterij die onder controle van de politie stond en met de sabel optrad tegen elke verstoring van de openbare orde. De Konstabler arresteerden de ene na de andere radicaal, wat tot een stroom aan protest- en paniekreacties leidde en de verhouding tussen overheid en bevolking op scherp zette.¹¹⁸ De stellingname van de Constitutionelle Club vóór het regeringsvoorstel betekende dan ook weinig goeds voor de populariteit van de club en de opkomst op 27 augustus was matig: twaalf- tot vijftienhonderd mensen.¹¹⁹ De sterke afname ten opzichte van de volksvergadering van 30 juli doet vermoeden dat het vertrouwen in de leiding afnam en dat aanhangers met de voeten stemden. Het draagvlak voor de Constitutionelle Club werd steeds fragieler.

De wankele middenpositie

Was het afkalven van draagvlak een gevolg van de lethargie van de Constitutionelle Club? Uit de voorgaande opsomming van activiteiten en discussies waarbij de Constitutionelle Club betrokken was, blijkt dat er vraagtekens zijn te plaatsen bij dergelijke verwijten. Er is ook een andere verklaring voor de steeds verdere verzwakking van de Constitutionelle Club: haar middenpositie. Het constitutionele standpunt was volgens chroniqueur Robert Springer een moeizaam compromis tussen drie botsende groepen die zich gezamenlijk in die middenpositie hadden gemanoeuvereerd. Ten eerste betrof het de 'schuchtere en verstopte royalisten', in de negatieve kwalificaties van Springer, die zich slechts tijdelijk met de constitutionelen hadden geassocieerd om te schuilen voor de democratische storm, maar in feite uit waren op een herstel van het oude systeem. Ten tweede waren er de 'gematigden en de angstigen', die weliswaar tegen het oude absolutisme waren maar niettemin zeer behoudend waren. En ten derde ging het om de 'liberalen van vroeger', die

al enige tijd stredden voor meer vrijheid en een constitutie nastreefden zoals de Engelse. De eerste twee groepen kregen de overhand, vooral toen de angst toenam dat de revolutie ook het eigendomsrecht in gevaar zou brengen. Deze neiging naar rechts maakte dat leden uit de derde categorie juist naar links gingen buigen en de Constitutionelle Club al in de eerste maand van haar bestaan afstevende op een splitsing.¹²⁰

Op 26 april had zich *binnen* de club een rechtse ‘fractie’ gevormd, op instigatie van onder andere *Bürgerwehr*-commandant Blesson. Het doel van de fractie was de rechts-liberale agenda in de aanloop naar de verkiezingen voor het voetlicht te brengen. Drie dagen na de verkiezingen, op 4 mei, scheidden de rechtse leden zich af en gingen verder als de Patriotische Verein, met een conservatief-liberaal programma waarin werd gepleit voor een tweekamerparlement, het censuskiesrecht en steun aan de regering. Gedurende twee maanden was de Patriotische Verein de enige organisatie aan de rechterzijde van het Berlijnse publieke debat. Tegelijkertijd was de linkerflank van de Constitutionelle Club zich duidelijker gaan organiseren in een eigen fractie, die in de polemiek van de verkiezingsstrijd werd verstevigd. Op 19 mei richtten deze leden eveneens een eigen vereniging op: de Verein für Volksrechte, waarin links-liberale standpunten een plaats kregen. Na de splitsingen hielden de overgebleven leden van de Constitutionelle Club vast aan het ideologische midden, maar waren ze met hun impopulaire opvattingen en benadering vlees noch vis in het polariserende Berlijnse publieke debat.¹²¹

Organisatie & samenwerking

Uit de beginperiode van de Constitutionelle Club is geen statuut bekend. In de *Club-Zeitung* van 22 april wordt zelfs gesteld dat het er niet was en dat er alleen enkele procedurele regels werden gehanteerd om de clubvergaderingen ordentelijk te laten verlopen.¹²² Maar een affiche van 8 juni bevat wel degelijk een ‘Statut’ van drie artikelen, dat al op 31 maart aangenomen zou zijn en waarnaar de club zichzelf gevormd zou hebben.¹²³ Het vermeldt als doel van de club de ‘democratisch-constitutionele monarchie’, die zou worden nagestreefd door ‘woord, schrift en daad, via wettelijke weg’. De leden zouden na ondertekening van het statuut een ledenkaart ontvangen van het secretariaat. Als iemands lidmaatschap omstreden raakte, zou een maandelijks

gekozen comité van twintig leden uitsluitel bieden. Het statuut lijkt in veel op de statuten van de Democratische Club uit mei.¹²⁴ Dit wijst erop dat de clubs een zeker idee deelden van wat een 'club' in essentie moest zijn: een politieke vereniging buiten het parlement, met bepaalde regels, afspraken en procedures, om via debatten, propaganda en acties bepaalde politieke doelen – (nog) geen ideologie – te formuleren en te realiseren.¹²⁵

Wel beet de Constitutionelle Club zich, meer nog dan andere clubs, vast in de eerdergenoemde 'parlementaire' gang van zaken. De procedurele regels illustreren dat: tot de spreektijd en de onderbrekingen van toespraken aan toe was vastgelegd hoe de discussies moesten verlopen. De voorliefde van constitutionelen voor het vergaderen kwam in april ook terug in de benoeming van maar liefst zes comités. Een comité bereidde de verkiezingen voor, een ander dacht na over 'arbeidersverhoudingen', weer een ander maakte de clubkrant.¹²⁶ Een vierde was het 'Comité met als doel de verbroedering met de provincies'. Net als de democratische verenigingen had de Constitutionelle Club de ambitie om samen te werken met gelijkgestemde verenigingen in en buiten Berlijn. Op 12 april moedigde de club met een brief 'Aan onze medeburgers in de provincies' geestverwanten elders in Pruisen aan om gelijkgestemde organisaties op te richten en daarmee, maar ook via al bestaande constitutionele verenigingen, aansluiting te zoeken bij de Berlijnse club. Vijf dagen later kwamen er al brieven binnen van constitutionele clubs in Posen en Thüringen, die met hun hoofdstedelijke geestverwanten een verbinding wilden aangaan. Anderhalve maand later had het comité ongeveer vijftig oprichtingsberichten en verzoeken tot aansluiting ontvangen, hoofdzakelijk uit de Oost-Pruisische gebieden.¹²⁷ Maar ook met verenigingen in andere Duitse staten werden contacten aangeknoopt. Vrijwel allemaal ambiëerden zij één Duitsland, verenigd onder een constitutionele monarchie.¹²⁸

Er was dus voldoende animo om correspondentie op te zetten met al deze zusterorganisaties. Toch leverden de pogingen daartoe weinig op, omdat het clubbestuur in Berlijn niet de administratieve capaciteiten had om een correspondentiecentrale draaiende te houden. We konden bij de Club des Clubs in Parijs al zien hoe bewerkelijk zoiets was. Eind mei kwam vanuit de constitutionele vereniging van Elberfeld de oplossing:

de een-op-eencommunicatie moest worden vervangen door publicaties van officiële standpunten van alle clubs in clubbladen en liberale dagbladen, die dan door de andere verenigingen plichtsgetrouw moesten worden gelezen. Via de pers konden zij als efficiënt netwerk opereren zonder zich steeds afzonderlijk tot elkaar te hoeven verhouden. Zo 'zou een overeenstemming gebracht kunnen worden in de activiteiten van de clubs, die hoe dan ook niet zonder invloed zou blijven'.¹²⁹

Daarnaast was eind april al in de liberale *Deutsche Zeitung* een anonieme oproep verschenen tot het oprichten van een nationale constitutionele partij, die moest voortborduren op de eerdere centralisatiepogingen van de Berlijnse Constitutionelle Club. De auteur, vermoedelijk iemand die bij de Berlijnse club betrokken was, stelde voor de constitutionelen te organiseren in *Kreisvereine* – naar het voorbeeld van de orthodoxe Gustav-Adolf-Vereine.¹³⁰ Deze kringverenigingen zouden dan op hun beurt een *Provinzialverein* vormen, onder leiding van de Berlijnse Constitutionelle Club. Die koepel zou dan samen met de *Landsvereine* uit de andere Duitse staten een nationale organisatie opzetten. Het centrale comité zou worden gevestigd in Frankfurt, zodat het direct 'een machtige en beslissende invloed zou uitoefenen op de Grondwetgevende Vergadering' aldaar.¹³¹ Naast die brugfunctie tussen achterban en parlement, een taak die twee decennia later zou worden ingevuld door de moderne politieke partijen, opperde de auteur om een centraal clubblad op te richten als promotiekanaal voor de constitutionele zaak. En om de lagere klassen van het constitutionele programma te overtuigen, moesten *Unterstützungs-* en *Bildungsvereine* worden opgericht, zodat 'het volk over zijn ware welzijn' kon leren.¹³²

Naar een constitutionele politieke partij?

De centralisatiepogingen mondden uit in een Constitutioneel Congres, dat eind juli 1848 op initiatief van de Constitutionelle Club werd gehouden in Berlijn. De protesten van behoudende leden, die vonden dat de nationale parlementen in principe al functioneerden als constitutionele congressen, werden gesmoord in de overtuiging dat de 'republikeinse propaganda' in Duitsland een weerwoord verdiende – en dat hiervoor een nationaal gecoördineerd optreden was vereist. Regeringen en parlementen, zo vonden de constitutionelen, konden de vraag-

stukken van de tijd niet alleen aan. Dat bleek wel uit de bloedige Juniopstand door het Parijse volk, die kort ervoor nog de gemoederen op het hele continent had beziggehouden. Een bepaalde mate van ‘partijvorming’, van een legitieme politieke institutie met directe wortels in de samenleving, was nu vereist. Hiermee zette de club een andere koers in: niet meer werden slechts vrijblijvende contacten aangeknoopt met zusterverenigingen, er moest een constitutionele partij worden opgetuigd.¹³³

Op zaterdag 22 juli kwamen 158 vertegenwoordigers van negentig constitutionele verenigingen uit heel (Noord-)Duitsland samen om drie dagen lang met elkaar te discussiëren.¹³⁴ De delegaties bestonden uitsluitend uit leden van de goeode en intellectuele burgerij en de middenklasse. Tijdens het congres waren er wel ‘toehoordersloges’. Veel vrouwen, vermoedelijk de belezen Berlijnse burgeressen uit goeode kringen, toonden daar interesse voor discussies waaraan zij zelf niet deel mochten nemen. In de Berlijnse clubs waren vrouwen nog vaker afwezig of louter stilzwijgend aanwezig dan in de Parijse clubs.¹³⁵ De Constitutionelle Club ontving de gasten van buiten de stad al op vrijdagavond in de zaal van Mielentz op Unter den Linden. Er stonden die drie dagen vier punten op de agenda: 1) de toekomstige organisatie- en samenwerkingsvormen van de Duitse constitutionelen, de constitutionele visie op 2) de Pruisische grondwet en 3) de Duitse grondwet, die allebei in de maak waren, en 4) de sociale kwestie in Duitsland.¹³⁶

Het eerste punt was meteen het meest fundamentele, omdat zich al bij aanvang een onderscheid aftekende tussen de meer rechts georiënteerde Pruisische constitutionelen en de afgevaardigden uit de zuidelijke en westelijke Duitse staten die een meer linkse signatuur hadden. Niettemin werd een speciaal benoemd ‘organisatiecomité’ (bestaande uit vier Pruisen en drie niet-Pruisen) het eens over de formulering van een ontwerpstatuut. Daarin stond te lezen dat ‘de constitutionele verenigingen van Duitsland, die de monarchie nastreven met consequente doorvoering van democratische principes in het staats- en gemeenschapsleven, [...] samengaan met gezamenlijke activiteit als doel’.¹³⁷ Toch was een echte fusie ook niet de bedoeling: het nationale verband zou alleen het politieke werk aansporen, de diverse verenigingen bleven onafhankelijk in hun beslissingen. Wel werd in de statuten een plan opgetekend voor een nationale

organisatiestructuur, waarin het eerdergenoemde idee van lokale kringverenigingen, verenigd onder een overkoepelende *Zentralverein*, weer opdook. Leden van een aangesloten vereniging zouden te allen tijde vrij zijn om deel te nemen aan vergaderingen en besluitvormingen van elke zustervereniging.¹³⁸

De centralisatieplannen die tussen 22 en 24 juli werden uitgewerkt door de constitutionelen lijken sterk op het streven naar samenwerking in de arbeidersverenigingen en democratische clubs van Duitsland, maar ook op het verschijnsel van de Club des Clubs in Parijs.¹³⁹ Voor het effectief uitoefenen van politieke invloed moesten politieke verenigingen intern worden gestructureerd en tevens worden gecentraliseerd in samenwerkingsverbanden. De constitutionele zusterverenigingen werden in de statuten ook aangespoord om op het Duitse platteland verenigingen op te richten, om daarnaast verenigingen op te richten 'ter verbetering van de sociale verhoudingen' en om via dagbladen de constitutionele agenda te verspreiden.¹⁴⁰

Met ruime meerderheid van stemmen werden de nieuwe statuten op 24 juli aangenomen en werd Berlijn verkozen tot standplaats van het centrale bestuur. Daarmee leek een nationaal-Duitse, constitutionele koepelvereniging een feit – ware het niet dat de verschillende deelnemende verenigingen het akkoord nog moesten ratificeren. En dat gebeurde maar mondjesmaat, doordat op het congres een schisma was ontstaan tussen een uitgesproken rechter- en linkervleugel. De laatste hield na afloop van het congres een eigen 'nacongres' van vier uur. Onder leiding van de belangrijkste niet-Pruisische afvaardiging, de delegatie van de Deutsche Verein in Leipzig, werd in de weken erna een verzet gevormd tegen de besluiten van het congres. Half oktober besloot de club in Leipzig 'in de meest vriendschappelijke verhouding' om de congresbesluiten af te wijzen en zich niet te laten degraderen (zoals dat werd beleefd) tot kringvereniging in het grotere samenwerkingsverband. Ondanks dat de Pruisische verenigingen wel min of meer eensgezind bleken, viel het Berlijnse initiatief tot een Duitse samenwerking van constitutionelen daarmee in duigen. Bij een congres in Kassel, op 5 november, waar de Nationale Verein werd opgericht als liberale koepelorganisatie, speelden Pruisische constitutionelen bijna geen rol meer.¹⁴¹

De ambitie van de Constitutionelle Club om als *Vorort* van een nationaal verband te opereren, was in september nog

springlevend. Dat bleek toen de constitutionele vereniging van Braunschweig, op haar simpele verzoek tot wederzijds contact met de Berlijnse club, per ommegaande welkom werd geheten als lid van een groter verband, waarvan de Braunschweigers niet eens op de hoogte waren geweest. Herhaaldelijk bleven de Berlijnse constitutionelen andere verenigingen aansporen om toch vooral nieuwsberichten te sturen over de lokale ontwikkelingen, evenals interesse en financiële generositeit te tonen voor de clubkrant (*Constitutionelle Club-Zeitung*) die zij probeerden om te vormen tot nationaal constitutioneel communicatiekanaal. De laatste edities van dit blad droegen zelfs de ambitieuze ondertitel 'Zentralorgan der verbrüderden demokratisch-constitutionellen Vereine Deutschlands'. Maar de realiteit was dat de krant buiten Berlijn nauwelijks werd gelezen. Zelfs begin november schreef het bestuur van de Berlijnse club nog een vermaning aan de zusterverenigingen, waarin het besluit van het julicongres om de Berlijnse club tot nationale voorzitter te verkiezen in herinnering werd gebracht. Verontwaardigd stelden de auteurs vast dat sommige zusterverenigingen maar één abonnement hadden op de clubkrant, of zelfs helemaal geen. Ook deze inspanningen hadden weinig resultaat – al was het maar omdat de Constitutionelle Club een week later werd verboden door het militaire regime, waarmee de regering in Berlijn een tegenrevolutie afdwong.¹⁴²

De grote verliezer?

De opkomst tijdens de bijeenkomsten van de Constitutionelle Club vertoonde vanaf de zomer een dalende trend, die niet te keren bleek. Al trok de door de club georganiseerde volksvergadering van 30 juli – over het voorstel van de *Reichsverweser* – nog meer dan tienduizend mensen, de reguliere clubvergaderingen werden steeds minder bezocht. Toen de constitutionelen op 6 augustus weigerden mee te lopen in een democratische protestmars naar de Kreuzberg, organiseerden zij een alternatieve demonstratie. Die trok slechts tweehonderd deelnemers – een gènant lage opkomst in het licht van elke andere volksmanifestatie van 1848.¹⁴³ En op de volksvergadering van eind augustus, over de ordemaatregelen, kwamen nog maar twaalf- tot vijftienhonderd mensen af. Eind oktober was de club op die manier langzaam gemarginaliseerd. De zittingen die ooit zo mas-

saal waren, brachten nog maar enkele tientallen leden bijeen.¹⁴⁴ De conservatieve *Kreuzzeitung* duidde dat verlies als het gevolg van de ideologische middenpositie van de club: ‘Half koud, half warm – dat is onhoudbaar.’¹⁴⁵ De Constitutionelle Club had, na de afsplitsingen in mei, steeds geprobeerd om de middenpositie tussen democraten en conservatieven te behouden, maar de groeiende kloof tussen die twee partijen polariseerde het hele debat. Op 9 november betuigden de constitutionelen samen met de democratische clubs nog wel hun steun aan het Pruisische parlement, dat door de regering werd gedwongen de stad te verlaten en in Brandenburg moest gaan vergaderen. Voor de club zichzelf kon opheffen, werd op 12 november de staat van beleg afgekondigd en werden alle politieke clubs verboden en gesloten.¹⁴⁶

Ook in het parlement konden de liberalen weinig macht meer uitoefenen. Tegen het machtsvertoon van de *Gegenrevolution* durfden ze geen actie te ondernemen en op 5 december zou ook het parlement door de koning worden ontbonden.¹⁴⁷

De neergang van de Berlijnse constitutionelen past in de Europese ontwikkelingen in de revoluties van 1848. Jonathan Sperber noemt de ‘politiek gematigden’ de *major loser* van het proces van polarisatie dat zich overal op het continent voltrok.¹⁴⁸ Hoewel de liberalen aanvankelijk door alle hervormingen in constitutionele richting de winnaars van de revolutie leken, zou het centrum van het politieke spectrum vanaf de zomer van 1848 juist verzwakken. Die verzwakking ging gepaard met een versterking van de democraten (de ‘partij van de beweging’) op de linkerflank en de conservatieven (de ‘partij van de orde’) op de rechterflank. Ook liberalen elders op het continent waren onvoldoende in staat (en bereid) hun doelen om te zetten in politiek activisme en de confrontatie te zoeken met de twee uitersten van het debat. Wel wijst Hachtmann erop dat in Berlijn (en ook in Keulen en Wenen) de sociale en politieke polarisatie veel sterker was dan in andere Duitse steden.¹⁴⁹ Dit verklaart waarom de Berlijnse Constitutionelle Club in november 1848 al gemarginaliseerd was, terwijl elders in Duitsland de constitutionele verenigingen en congressen nog geruime tijd actief bleven.

Constitutionele verenigingen ontwikkelden zich overal in Duitsland, maar steeds stonden zij los van de constitutionele fractievorming in de verschillende parlementen. Terwijl democraten al bezig waren de parlementaire en buitenparlementaire

werelden samen te voegen – en zo begonnen te experimenteren met politieke partijen in de moderne zin –, hielden constitutionelen die twee werelden principieel gescheiden en hadden ze grote moeite met ‘partijvorming’. Ook zagen de liberalen masaorganisatie als strijdig met het principe van het vrije politieke individu. Zo was zelfs het verschijnsel van de lokale politieke vereniging voor velen een tijdelijk, aan revolutie verbonden fenomeen. Het doel (hervormingen) heiligde even het middel (vereniging), dat ook voor de Bildung van burgers nuttig kon zijn, maar op lange termijn achtten zij het onverenigbaar met een ordentelijk staatsbewind. Bij regionale en nationale samenwerkingsverbanden van constitutionele verenigingen stond in 1848 dan ook steeds de zelfstandigheid van de deelnemende organisaties voorop. Die ambivalente opvatting over politieke organisatie is nóg een mogelijke verklaring voor de zwakke positie van de constitutionelen. In juli 1848 verbaasde een journalist van de *Deutsche Allgemeine Zeitung* zich er al over ‘hoe weinig men bij de gematigde partij geneigd is een hechte massa te creëren’.¹⁵⁰

Voor de Duitse constitutionelen in het algemeen – en er is geen reden te veronderstellen dat dit niet zou gelden voor de Berlijnse in het bijzonder – lag de betekenis van 1848 niet in de organisatievormen (de clubs en verbanden) waarmee werd geëxperimenteerd. Daaraan werden in de decennia erna weinig positieve herinneringen verbonden, schrijft de historicus Hartwig Gebhardt in zijn studie naar de liberale partijvorming in de Duitse revoluties van 1848/49. Integendeel, liberalen keken juist met trots terug op de beslissing in de revolutietijd om *niet* sterk te institutionaliseren, om *geen* constitutionele partij te organiseren en om de banden tussen de vertegenwoordigers in de parlementen en hun aanhangers in de verenigingen juist *informeel* te houden. Die beslissing voor een zwakke organisatievorm bleef nog jarenlang een identiteitskenmerk van de Duitse liberalen.¹⁵¹

De conservatieven – ‘op het terrein van de vijand’

De fenomenen ‘volksvergadering’ en ‘club’ zijn in dit boek tot nu toe vooral in verband gebracht met de opkomst van de moderne democratie en revolutionaire, of op zijn minst hervormingsgezinde bewegingen en ideeën. De geschiedenis van Parijs in 1848, waar het aanbod in clubs hoofdzakelijk varieerde van radicaal tot gematigd revolutionair, geeft een vergelijkbaar beeld. Dat

in Frankrijk juist buiten Parijs ook volop monarchistische politieke verenigingen werden opgericht, valt buiten de reikwijdte van dit boek. Maar juist in Berlijn is wel goed te zien hoe ook de conservatieven (of ‘antirevolutionairen’ of ‘reactionairen’) actief deel gingen nemen aan het publieke debat met kranten en clubs. Na een periode van angst, aarzeling en verwarring door de Maartrevolutie, herpakten de Pruisische conservatieven zich vanaf de vroege zomer. Juist op het moment dat de euforie van de revolutionairen leek uitgewerkt, het revolutionaire gevoel van eensgezindheid verzwakte en de spanningen met de regering toenamen, betraden de conservatieven het publieke debat.

Zij richtten het succesvolle politieke dagblad *Neue Preussische Zeitung* op en publiceerden een reeks conservatieve affiches en pamfletten. Daarnaast richtten zij in de stad tientallen politieke verenigingen op. In de herfst van 1848 telde heel Pruisen bij elkaar al ongeveer honderd conservatieve verenigingen; een jaar later was dat aantal verdrievoudigd – met maar liefst 60.000 leden. De Berlijnse conservatieven van 1848 kunnen niet los gezien worden van de staat Pruisen, omdat zij voor alles *Pruisisch* opereerden: velen bekleedden posities in de Pruisische bureaucratie en aan het hof en hadden omvangrijke landerijen in de provincie. Zij hingen een Pruisisch nationalisme aan, in tegenstelling tot het Duitse nationalisme dat leefde onder veel constitutionelen en democraten. Pas na 1848 zou een nationaal-Duitse conservatieve beweging ontstaan.¹⁵²

De conservatieve verenigingen laten zien hoe de opmerkelijke verschuiving in politieke theorie en praktijk in 1848 niet alleen was voorbehouden aan de revolutionairen. Gingen de Pruisische conservatieven simpelweg de tegenpartij nadoen? Of was het een politieke aanpassing van bestaande gewoonten? Het fenomeen ‘conservatieve politieke organisatie’ behoeft nadere analyse, omdat het een ideologisch atypisch (want antirevolutionair) karakter heeft. Als zodanig kan het nieuwe inzichten bieden in de ontwikkeling van politieke organisatie in 1848.

Een Pruisische conservatieve ‘partij’ in ontwikkeling

Berlijn, met zijn relatief invloedrijke burgerij en omvangrijke, potentieel radicale arbeidersgemeenschap, had geen goede reputatie onder conservatieve Pruisen.¹⁵³ Maar tegelijk huisvest-

te de stad, als hoofdstad van Pruisen en als residentie van de Hohenzollerndynastie, juist ook een groot contingent conservatieven. In de milieus rond het hof, de regering, het leger, de kerk en de universiteit was het conservatisme de dominante stroming. Wel stonden de Berlijnse conservatieven steeds in nauw contact met netwerken in de provincies en andere Pruisische steden.

Pruisische conservatieven – zowel de aristocraten als de nieuwe industriële, intellectuele en bureaucratische elites – kenden al diverse verenigingen. Deze organisaties draaiden veelal om religieuze, militaire (deels ook sportieve) en intellectuele activiteiten. Voorbeelden zijn de invloedrijke *Evangelische Kirchenzeitung*, de *Kriegervereine*, de *Turnvereine* en de salons. En hoewel deze organisatievormen zeker hebben bijgedragen aan het gewenningsproces van conservatieven in het maatschappelijk middenveld, koesterden deze daarmee nog geen politieke ambities.¹⁵⁴ De politieke organisatie van conservatieven behelsde tot 1848 niet meer dan losse netwerken op basis van gedeelde ideeën en waarden, zoals het streven naar het behoud van het van God gegeven bestuur door koning en kerk.¹⁵⁵ Velen waren van adellijke afkomst, vooral diegenen uit de feodale oostelijke gebiedsdelen van Pruisen, maar het conservatisme was geen uitsluitend aristocratisch gedachtegoed. De Pruisische monarchie en staatskerk werden breed gerespecteerd en gesteund op alle maatschappelijke niveaus. Na het reveil van het Duitse piëtisme aan het begin van de negentiende eeuw, waren de Pruisische adel en kerk verstrengeld geraakt.¹⁵⁶

De dominantie van het conservatieve gedachtegoed was zo vanzelfsprekend dat het ‘conservatisme’ pas werd gedefinieerd als specifieke denkrichting in het licht van revolutionaire dreigingen. Eerst gebeurde dat toen Napoleons troepen (en revolutionaire pretenties) van Duitse bodem waren verjaagd. Deze Duitse ‘vrijheidsoorlogen’ (1813-1814) werden vooral in Pruisen feestelijk herdacht als een antirevolutionaire triomf. Eenzelfde dynamiek volgde op de revoluties van 1848. De defensieve traditie van het conservatisme is goed zichtbaar in de zelfdefinitie van de oprichters van de conservatieve krant *Kreuzzeitung* (juni 1848): ‘Wij plaatsen ons met ons blad onder het motto “Voorwaarts met God voor koning en vaderland”’; hetzelfde motto waaronder Pruisen al eens met zijn dappere, ook nu als trouw en

onbevlekt bewezen leger Duitslands vrijheid van de revolutionaire slavernij bevochten heeft.¹⁵⁷

Het doel van de conservatieve strijd was het bestaande systeem te beschermen, een revolutie te vermijden en de guillotine uit Pruisen weg te houden.¹⁵⁸ In de geest van de Franse conservatieve denker Joseph de Maistre, wilden de conservatieven 'geen tegenrevolutie, maar het tegenovergestelde van revolutie'.¹⁵⁹ Om dat te bereiken, grepen ze aanvankelijk naar militaire en juridische middelen, niet naar gezamenlijk optreden in het publieke debat via bijvoorbeeld vereniging of de drukpers. Na 1830 kwam hier verandering in, toen de opkomst van religieus reformisme en van revolutionaire politieke en sociale bewegingen de conservatieven ertoe aanzette zich meer als collectief in het openbaar te manifesteren. Historici hebben de politisering van conservatieven dan ook wel geduid als een *reactie* in ideeën, en ook in organisatie- en actievormen.¹⁶⁰

Een vroeg voorbeeld van deze dynamiek is het *Berliner Politisches Wochenblatt* (1831), een weekblad met het citaat van De Maistre als motto. De oprichting van het *Wochenblatt* was een reactie op de Julirevolutie van 1830 in Parijs. Die had conservatieven overal op het continent schrik aangejaagd en in de hele samenleving tegelijkertijd de waardering voor politiek geëngageerde, private kranten aangewakkerd. Niettemin zou, vooral in Pruisen, het sluimerende publieke debat nog sterk beperkt blijven door perswetten en verenigingsverboden.¹⁶¹

De redacteuren van het *Wochenblatt* waren hooggeplaatste Berlijners, zowel luthers als katholiek, van wie menigeen persoonlijke banden had met het Pruisische koningshuis.¹⁶² Maar ondanks hun loyaliteit aan de kroon verzetten zij zich wel tegen de gecentraliseerde Pruisische bureaucratie. Absolute koninklijke macht beschadigde de traditionele privileges en positie van de landadel. De conservatieven van 1848 waren dus niet half zo volgzaam aan de koning als hun nazaten een halve eeuw later in het Duitse Keizerrijk. Wel vertrouwden alle conservatieven sterk op het leger om de Pruisische grenzen te verdedigen tegen aanvallen van buitenaf en op de wettige orde van binnenuit. Dat vertrouwen zou op 19 maart ernstig worden geschaad. Het verzet tegen de Pruisische staatsbureaucratie was onder conservatieven bijna even fel als hun verzet tegen de ideeën van de

Verlichting en de Franse revoluties en tegen het socialisme en het liberale kapitalisme – stromingen die zich in de jaren 1830 en 1840 ontwikkelden en invloed kregen via de *Großbürger* uit de industriële, westelijke gebiedsdelen van Pruisen. In tegenstelling tot dit alles verheerlijkte de *Wochenblatt*-club de traditionele structuur van de Pruisische staat op politiek-romantische wijze, in de traditie van Joseph de Maistre: geschiedenis en traditie waren te verkiezen boven de kille rede van de Verlichting.¹⁶³

Naast deze 'traditionalisten' waren er conservatieven die meer waardering konden opbrengen voor moderne technologie, voor de centrale staat en zelfs voor innovatieve maatregelen zoals beroepsverenigingen als oplossing voor de sociale kwestie waar Berlijn, net als heel Europa, door werd geteisterd in de Vormärz-periode.¹⁶⁴ Dus, hoewel conservatieven elkaar konden vinden in de analyses van politieke en sociale problemen, kwamen zij tot verschillende conclusies. Deze meningsverschillen maakten het moeilijk een duurzame en permanente conservatieve organisatie op te zetten, wat verklaart waarom het *Wochenblatt* stilletjes verdween rond 1841. Een nieuwe poging tot organisatie ter gelegenheid van de Landdag van 1847, door onder anderen de voormalige *Wochenblatt*-redacteuren Otto von Bismarck en de gebroeders Von Gerlach, zou mislukken. Een conservatieve 'partij' leek tot 1848 een contradictie. En toen was het 'bijna te laat'.¹⁶⁵

1848: het begin van een 'conservatief activisme'

Dat de Maartrevolutie de Berlijnse conservatieven schokte, kwam niet zozeer door de barricadestrijd in de nacht van 18 op 19 maart, maar vooral door de aarzelende reactie van de koning. Die trok zijn leger terug uit de stad en probeerde vrede te sluiten met zijn 'lieben Berliner'. Hij toonde een verregaande bereidheid om revolutionaire eisen in te willigen, zoals een grondwet en een verkozen parlement. En dat terwijl de conservatieven juist vertrouwden op de autoritaire, militaire structuur van de Pruisische staat en de daarbij behorende politieke tradities. Bovendien voelden zij zich verraden door het experimentele parlement in Frankfurt, waarin liberalen en democraten bezig waren een verenigd, constitutioneel Duitsland te stichten. Maar de conservatieven waren te verdeeld om een machtige oppositie te kunnen vormen op het nieuwe politieke toneel dat na de revolu-

tie was ontstaan. Onenigheid, verwarring en wanhoop brachten hen gedurende enkele maanden uit balans.¹⁶⁶

Eén van de eersten die erkende dat de conservatieven hun koers moesten wijzigen als zij hun belangen wilden verdedigen in het postrevolutionaire tijdperk, was Ernst Ludwig von Gerlach. Hij ontwikkelde iets wat we een ‘conservatief activisme’ zouden kunnen noemen, gebaseerd op het besef dat de nieuwe, parlementaire politiek het noodzakelijk maakte ideologische stromingen te gaan organiseren: ‘Hoe groter het grondwettige aandeel van het volk in de leiding van regeringsaangelegenheden, des te noodzakelijker is het om staatsburgers naar politieke richtingen te groeperen, met andere woorden om *politieke partijen te organiseren*. De oprichting van een partij heeft het doel alle aanhangers van een algemene politieke richting tot gemeenschappelijk handelen te verenigen en hierdoor deze richting te laten zegevieren over afwijkende [richtingen]. Zij vereist de *onderschikking van speciale meningsvarianten* onder algemeen leidende principes, waardoor de realisering ervan niet wordt uitgesloten, maar eerder slechts is voorbehouden aan de strijd van *fracties* binnen de partij. Geen staatsvorm, van de absolute monarchie tot de republiek, sluit de aanwezigheid van politieke partijen uit, zelfs als hij hun geen gelijke waarde toekent; juist het *constitutionele systeem* is echter onlosmakelijk met partijstrijd verbonden en kan alleen door hem bestaan.¹⁶⁷

Door het erkennen van het bestaansrecht van meerdere politieke stromingen onderging de conservatieve groep een interne *Vergesellschaftung* (toenemende sociabiliteit), waartegen zij aanvankelijk juist altijd fel gekant was geweest.¹⁶⁸ In plaats van te doen alsof de conservatieve ideologie de enige optie was, erkende zij nu dat zij één van de opties was – waardoor een open politiek debat mogelijk werd. Deze ‘fundamentele cesuur in de geschiedenis van het Pruisisch conservatisme’¹⁶⁹ voltrok zich in de vroege zomer van 1848. Een van de gevolgen was het accepteren van partijonderscheid *binnen* het parlement, een ander gevolg was de toenemende acceptatie van en waardering voor politieke organisatie *buiten* het parlement, ook voor conservatieve doeleinden. Anders gezegd: het begrip ‘conservatieve politieke vereniging’ was niet langer een contradictie.

Otto von Bismarck, mede-oprichter van de *Kreuzzeitung* en verschillende conservatieve verenigingen.

Conservatieve clubs

Al een week na de Maartrevolutie stelde Von Gerlach dat conservatieven gebruik moesten maken van 'alle mogelijke mid-delen [inclusief] de drukpers, die vrij is verklaard door Zijne Majesteit,' om de Pruisische staat te verdedigen tegen de 'revolutionaire tirannie'.¹⁷⁰ Dat resulteerde, na een periode van fondsenwerving en voorbereiding, in de oprichting van een conservatief dagblad, de *Neue Preußische Zeitung*. Vanwege het Pruisische kruis dat prijkte boven de titel kreeg de krant in de volksmond al snel de naam *Kreuzzeitung*. De oprichting werd aangekondigd op 16 juni 1848 en twee weken later rolden de eerste exemplaren van de persen. De kring rond de redactie, door tijdgenoten aangeduid als de *Kreuzzeitung*-partij, bestond onder anderen uit de bekende conservatieven Von Gerlach, hoofdredacteur Wagener, Von Bismarck en Von Kleist-Retzow. De groep was 'actief in het organiseren en coördineren van de activiteiten van de conservatieve genootschappen die in de zomer van 1848 waren opgekomen'.¹⁷¹ De meest invloedrijke hiervan werd de Verein für König

und Vaterland, opgericht in de eerste week van juli en nauw verwant aan de *Kreuzzeitung*, die spoedig ook het publicatiekanaal werd van de vereniging. De Verein für König und Vaterland was opgezet als een overkoepelende organisatie, met een centraal comité in Berlijn dat de acties moest coördineren en aansturen van meerdere conservatieve clubs in de stad en elders in Pruisen. Die stuurden delegaties naar de algemene vergaderingen van de vereniging, die in juli werden gehouden in Nauen, Magdeburg en Halle, en in september in Frankfurt aan de Oder.

De conservatieve historicus Heinrich Leo uit Halle schreef aan Von Gerlach, die medeoprichter was van zowel de krant als de vereniging: ‘Mijn hart jubelt vanbinnen, dat we nu naast de krant ook de vereniging hebben – dat, in één woord, de *partij* zich eindelijk organiseert. Het ei was er al lang, nu wordt het ook uitgebreid – hopelijk vliegt een jonge adelaar uit, die van de slangen op de rots de koppen doorklieft.’¹⁷²

Beide mannen behoorden tot de ‘Camarilla’, de kring van getrouwen rondom koning Frederik Willem IV die als een soort schaduwregering opereerde om de Pruisische monarchie te beschermen.¹⁷³ Met verwijzingen naar mythische symboliek, hoopte Leo op een sterke, georganiseerde conservatieve partij (de ‘jonge adelaar’), die de revolutionairen (‘de slangen op de rots’) moest vernietigen.

De strategie om de Maartrevolutie de kop in te drukken was eind juni uitgewerkt in een program dat zou dienen als de ideologische basis voor de Verein für König und Vaterland. Het werd gepubliceerd op 27 juni door een groep waartoe zowel de militair Otto von Bismarck, de piëtist Adolf von Thadden-Trieglaff als de sociaal-conservatief Victor Aimé Huber behoorden. De ideologische verschillen leken rond deze tijd dus overwonnen. Naast de oprichting van de *Kreuzzeitung*, een orgaan voor de interne vereniging van conservatieven, markeerde het program het begin van een conservatieve politisering die meer naar buiten toe was gericht. Want met de keuze voor de Verein für König und Vaterland hadden de conservatieven besloten het publieke debat in ontwikkeling niet meer te bestrijden. Zij gingen eraan deelnemen en zochten naar vormen om er hun conservatieve standpunten te vertegenwoordigen en te verspreiden.¹⁷⁴

Het doel van de groep was ‘alle gelijkgestemden te verenigen in één *partij*’. Die moest de revolutionaire beweging isoleren in

Berlijn en de andere steden, om te voorkomen dat zij zich zou verspreiden naar het platteland. De ‘provincies’ moesten worden gewaarschuwd en gemobiliseerd tegen de revolutie.¹⁷⁵ Zo’n activistische antirevolutionaire partij was echter alleen mogelijk, zo was de veronderstelling, met de steun van de midden- en lagere klassen, maar die wist de Verein für König und Vaterland niet te verwerven. Het had de leden al zoveel energie gekost om hun ideologische conflicten achter zich te laten – bijvoorbeeld over de noodzaak dan wel het gevaar van een grondwet –, dat daadwerkelijke vereniging onder een maatschappijbrede ‘conservatieve banier’ een stap te ver bleek.¹⁷⁶ Het politieke activisme van de Verein für König und Vaterland beperkte zich in de herfst van 1848 tot lobbywerkzaamheden bij de koning en de regering om de conservatieve reactie voor te bereiden die de revolutie in november definitief zou beëindigen. Daarmee bleef de Verein für König und Vaterland een aristocratische top-down-organisatie.¹⁷⁷

Dichter bij een ‘conservatieve massabeweging’ stonden de Preußenverein für konstitutionelles Königthum en de Patriotische Verein, die beide in mei 1848 waren opgericht. Ruim de helft van de leden van de ‘Preußenverein’ behoorde tot het Bürgertum, waarvan de meerderheid weer behoorde tot de subcategorie van de economische elite. Nog eens zo’n veertig procent behoorde tot de middenklassen, voornamelijk ambachtsmeesters en de lagere ambtenaren.¹⁷⁸ In de Patriotische Verein was een ruime meerderheid (ongeveer vier vijfde) te scharen onder het Bürgertum; zij waren voornamelijk hogere ambtenaren, aangevuld met industriëlen, landeigenaren en legerofficieren. De gemiddelde leeftijd van de leden van beide verenigingen lag rond de 48 jaar – een halve generatie hoger dan onder de constitutionele clubleden en een generatie hoger dan onder de democraten.¹⁷⁹

De Preußenverein kan worden gezien als de meest ‘politieke’ van de conservatieve clubs, vergeleken met de activiteiten van democratische en constitutionele clubs. Onmiddellijk na de oprichting op 21 mei, bijgewoond door 81 conservatieven, begon zij verklaringen en aankondigingen van bijeenkomsten te versturen naar invloedrijke kranten (*Spenersche Zeitung*, *Vossische Zeitung*), naar andere clubs en naar de regering. Hoewel haar naam een concessie leek te zijn aan revolutionaire eisen, waren de daden

van de Preußenverein ronduit antirevolutionair. Zij ontplooidde haar activiteiten op minstens drie fronten. Allereerst poogde zij de regering te beïnvloeden door afvaardigingen en berichten te sturen – vergelijkbaar met de ambities van de democratische en constitutionele clubs. Daarnaast bestreed de vereniging revolutionairen door hen aan te geven bij de autoriteiten of door hun publicaties te weerspreken (tegenpropaganda). Zo deed de vereniging op 27 mei aangifte bij de regering van een radicaal 'crimineel' affiche, dat in de stad was aangetroffen. Zij riep de regering op tot strafvervolgving van de auteurs. Tot slot hield de Preußenverein zich bezig met het monitoren en stimuleren van de oprichting van *Preußenvereine* buiten Berlijn en het aangaan van samenwerkingen met andere verenigingen. Op 26 mei stelde de Preußenverein bijvoorbeeld al een samenwerking voor met de 'gelijkgestemde' Patriotische Verein.¹⁸⁰

Vooraf de acties tegen de revolutionairen werden de Preußenverein niet in dank afgenomen. Onder anderen de activist Friedrich Held reageerde agressief, door in zijn krant *Locomotive* een ledenlijst van de Preußenverein te publiceren, waarop de namen, beroepen en huisadressen van de leden werden onthuld.¹⁸¹ Dat moet enkele leden zeker wat nachtrust gekost hebben, want tegenstanders van de revolutie werden in de zomer van 1848 regelmatig lastiggevallen met *Katzenmusiken* (charivari's) – lawaaierige demonstraties voor hun huis in het holst van de nacht. De 'democratische overgevoeligheid' die we al meermaals tegenkwamen in de clubs van 1848 vond hierin een wel erg onparlementaire vorm. De protesten waren betrekkelijk vreedzaam, maar konden niettemin behoorlijk irritant zijn voor wie ermee werd lastiggevallen.

De Patriotische Verein was ontstaan door een splitsing binnen de Constitutionelle Club. De rechtervleugel was meer en meer afstand gaan nemen van de liberale koers van de club, eerst als fractie maar vanaf 4 mei als aparte organisatie. Eenmaal op eigen benen neigde de Patriotische Verein direct naar het conservatisme, alsof de leden nu pas openlijk voor hun ideeën durfden uit te komen. Begin juli trachtte zij verwoed contacten te leggen met de Verein für König und Vaterland.¹⁸² Het beginselprogramma van de Patriotische Verein was rechts-liberaal te noemen, met een voorkeur voor een nationale vertegenwoordiging, maar dan wel met een beperkt kiesrecht en een twee-

kamersysteem – in tegenstelling tot de enkelvoudige parlementen die reeds in Berlijn en Frankfurt waren verkozen.¹⁸³

De Patriotische Verein zou blijven bestaan tot in de jaren 1850, toen er volgens de administratie nog 66 leden over waren: 27 ambtenaren, 12 professoren, 11 legerofficieren en 7 ondernemers.¹⁸⁴ Het lidmaatschapsgeld van vijf Silbergraschen was relatief hoog. Mogelijk was dit om leden al vooraf te selecteren op basis van inkomen, klasse en status. De Patriotische Verein bleef dus een relatief kleine en elitaire vereniging, die wel van zich liet horen in het publieke debat maar die intussen geen grote massa's aansprak en dat ook niet ambieerde.¹⁸⁵

Een adellijke lobbyclub

Een openlijk en bewust aristocratisch genootschap was de Verein zur Wahrung der Interessen des Grundbesitzes und der Förderung des Wohlstandes aller Volksklassen ('Vereniging voor de Verdediging van de Belangen van het Grondbezit en ter Bevordering van het Welzijn van alle Volksklassen'). De oprichtingsbijeenkomst vond plaats op 24 juli. Tot voorzitter werd politicus, publicist en grootgrondbezitter Ernst von Bülow-Cummerow verkozen. Hoewel hij bekendstond als hervormingsgezind, omdat hij achter de persvrijheid en het invoeren van een grondwet stond en zich daarmee onder de conservatieven rondom het hof weinig geliefd maakte, duidde de democratische krant *Berliner Zeitungshalle* (BZH) zijn vereniging toch vooral als conservatief.¹⁸⁶ Terwijl de vereniging pretendeerde de belangen van de hele bevolking te dienen, werd haar verweten dat zij louter de belangen van de grootgrondbezitters voor ogen had en de situatie van de minder gefortuneerden zelfs schaadde.¹⁸⁷

Inderdaad was het een belangrijk doel van de vereniging om oppositie te voeren tegen de liberale Pruisische ministers, die plannen ontwikkelden voor hervorming van het bestaande aristocratische monopolie van belastingprivileges en andere adellijke rechten op het platteland.¹⁸⁸ Wat dat betreft hield de vereniging het midden tussen een 'volksparlement', waarin burgers net als in veel andere clubs een buitenparlementaire controle en invloed poogden uit te oefenen op parlement en regering, en een agrarisch-elitaire lobbygroep. Het tweede gedeelte van de naam van de vereniging verwijst naar het streven naar welzijn voor alle klassen, niet alleen voor de adel. Enerzijds weerspiegelt dat de

traditionele beleving van een verantwoordelijkheid om de gehele bevolking te dienen (*noblesse oblige*), maar anderzijds verwijst het naar een veeleer moderne behoefte om heel ‘het volk’ te vertegenwoordigen (of in ieder geval het volk te erkennen, al dan niet uit opportunistische overwegingen, zoals de *BZH* suggereerde).¹⁸⁹

Onder de leden bevonden zich conservatieven uit de kring van de Verein für König und Vaterland en de *Kreuzzeitung*, zoals Von Bismarck en Von Kleist-Retzow. Hoewel de statuten geen duidelijke selectieprocedure van nieuwe leden bevatten, behalve dan dat zij alleen op voordracht lid konden worden en zich moesten committeren aan de statuten van de centrale vereniging in Berlijn, moge duidelijk zijn dat in de praktijk alleen heren lid werden die gebied en landerijen bezaten. Niet-bezitters kwamen hooguit in aanmerking voor een honorair lidmaatschap.¹⁹⁰

In de statuten van de vereniging, die volgens het krantenbericht pas op 18 augustus werden aangenomen, werd een organisatiestructuur voorgeschreven met een bestuur (*Directorium*), een commissie (*Ausschuß*), met eventuele *Provinzial-, Kreis- of Local-Vereine* en met algemene vergaderingen. Er werd dus ook hier gedacht aan een getrapte organisatie, met deelverenigingen en een overkoepelend comité. Van buiten Berlijn sloten zich inderdaad verenigingen aan. Eind augustus kwamen die uit alle Pruisische provincies, behalve Oost-Pruisen.¹⁹¹ De algemene vergadering die de vereniging op 18 en 19 augustus hield bij Mientz – waar ook de Politische Club en de Constitutionelle Club meermaals hadden vergaderd –, werd in feite dan ook een congres van Pruisische grootgrondbezitters. Het kreeg de bijnaam *Junkerparlement*. Deze vergadering besloot de regering nauwgezet en permanent in de gaten te houden, met als doel hun eigen materiële belangen te bewaken. Daarmee was de vereniging een adellijke lobbyclub, die zich tevens een parlementaire rol aanmat door als vertegenwoordigende vereniging het gezag te gaan controleren.¹⁹²

‘Een wonderlijke kracht’ – de belofte van organisatie

Politieke organisatie was aanvankelijk bepaald geen deugd voor de conservatieven, hoewel sommigen pleitten voor het middel van vereniging (*Assoziation*) als oplossing voor religieus, zedelijk en sociaal verval. Politieke vereniging werd tot 1848 gezien als

strijdig met de door koning, adel en kerk bepaalde orde. Toch overtuigde het succes van de democratische en constitutionele clubs in het revolutionaire publieke debat de conservatieven ervan dat organisatie een krachtig middel kon zijn. Die draai werd onderbouwd door de *Kreuzzeitung*: ‘Men mag over politieke clubs denken wat men wil, maar zeker is dat men ook hier *de vijand op zijn eigen terrein* moet bevechten, als men niet te gronde wil gaan. Er ligt *een wonderlijke kracht* in de regelmatige en organisatorische activiteit van een corporatie. Zodra twintig, dertig gelijkgestemden zich verenigen op frequente bijeenkomsten, om te bespreken hoe zij kunnen handelen in het belang van hun zaak en in een gemeenschappelijk optreden voor het publiek, dan verwerven zij als corporatie een *macht* en een *invloed*, die alle enkelingen als zodanig, zelfs al waren het er tienmaal meer, nooit zouden hebben gehad. [...] Het overige, in louter atomen opgesplitste publiek heeft ook, tegenover zo’n corporatie, noch zelfbewustzijn, noch bereidheid tot verweer. Zo kan een kleine minderheid met haar overtuiging, die volledig tegenover die van de grote massa staat, toch deze [massa] *beheersen*, als zij zich daar als corporatie, als politieke club tegenover stelt.’¹⁹³

De conservatieve krant beschouwde het publieke debat waarin de politieke clubs opereerden dus als ‘het terrein van de vijand’, een domein dat van nature vreemd was aan de eigen politieke groep. Het succes van de vijandige organisaties werd omschreven met de termen ‘kracht’, ‘macht’, ‘invloed’ en ‘de massa beheersen’, tegenover individuen of een ‘geatomiseerde’, ongestructureerde massa. Het collectieve overleg en de collectieve actie in de revolutionaire clubs in het voorjaar van 1848 toonden aan dat organisatie een middel was om politieke ‘macht en invloed’ te vergaren. Overigens worden de clubs in het citaat viermaal ‘corporaties’ genoemd of daarmee gelijkgesteld, terwijl die term doorgaans werd gebruikt voor onvrijwillige arbeidsorganisaties. De conservatieven waren blijkbaar nog niet erg vertrouwd met het organisatievocabulary.

Uit het artikel zou kunnen worden geconcludeerd dat conservatieven eenvoudigweg de revolutionaire clubs gingen kopiëren. Dit is iets te kort door de bocht. Het artikel uit de *Kreuzzeitung* dateert van september 1848, terwijl er al vanaf mei conservatieve verenigingen werden opgericht of voorbereid. Als het artikel gelezen moet worden als een strategische instructie voor alle con-

servatieven om ook clubs op te gaan zetten, dan is het behoorlijk laat verschenen. Een meer waarschijnlijke uitleg is, dat de krant met dit artikel de onwillige conservatieven over wilde halen zich ook bij de conservatieve organisaties aan te sluiten. Zoals gezegd waren mensen als Ernst Ludwig von Gerlach behoorlijk ‘modern’ in het omarmen van organisatie als politiek middel. Vele conservatieven in en buiten Berlijn stonden daar heel anders tegenover, onder wie Gerlachs eigen broer Leopold – generaal in het Pruisische leger en de informele leider van de Camarilla. Hij belichaamde de in conservatieve kringen wijdverbreide scepsis tegenover onafhankelijke kranten en politieke verenigingen toen hij in april 1848 aan zijn broer schreef dat hij bereid was de oprichting van de *Kreuzzeitung* financieel te ondersteunen, maar angstig was om er publiekelijk mee te worden geassocieerd.¹⁹⁴ In juli bevestigde hij dat standpunt, ditmaal met betrekking tot de vereniging: ‘Aan de “Verein für König und Vaterland” wil ik bijdragen, maar ik wil niet in de vergaderingen verschijnen. Dat kan ik niet goed. Ik hoop nog altijd, zoals het ook al voor een deel is gebeurd, dat omstandigheden van buitenaf ons de weg zullen wijzen die we hebben te gaan...’¹⁹⁵

Leopold von Gerlach had moeite om te geloven in een samengaan van een onafhankelijk publiek debat (dat we bottom-up zouden kunnen noemen) met het traditionele, van God gegeven gezag van koning en kerk (top-down).¹⁹⁶ Toch raakte zelfs Leopold doordrongen van de noodzaak om ‘iets te doen’. Uiteindelijk zou hij het samenkomen in een politieke vereniging, ‘zonder te weten wat men wil’, verkiezen boven helemaal niets doen.¹⁹⁷ Daarmee ging zelfs deze grote scepticus overstag en was ook voor hem het belang van conservatieve politieke verenigingen een voldongen feit.

Door zich vanaf de zomer van 1848 eveneens te gaan organiseren, droegen de Berlijnse conservatieven onbewust bij aan de polarisatie tussen revolutie en antirevolutie – langs zowel ideologische als sociale lijnen. Die polarisatie mondde in november uit in de machtsgreep van de regering, die een reactionaire periode inluidde. Er werden nog wel nieuwe conservatieve organisaties opgericht, maar die hadden geen politiek doel meer. Ze probeerden de loyaliteit aan het gezag onder de bevolking veilig te stellen en een nieuw ‘1848’ te voorkomen, onder andere door het publieke debat te beheersen en te depolitiseren. De Treu-

bund mit Gott für König und Vaterland (of: Royalistenbund) en de vrouwelijke variant Treubund für Frauen und Jungfrauen (beide opgericht in juli 1849) richtten zich tegen de politieke pluri-formiteit van de verschillende 'partijen' die tijdens de revolutie waren ontstaan.

De bonden stelden voor 'gebroederlijk' alle Pruisische mannen en vrouwen te verenigen, ongeacht hun politieke of sociale verschillen. Wederom werden deze verenigingen geleid door prominente adel, die het revolutionaire discours probeerde te verdringen en de Berlijnse samenleving trachtte te depolitiseren. De bevolking werd getrakteerd op patriottistische en royalistische folklore en vermaak, die moesten dienen ter harmonisatie en als afleiding van politieke twisten. Intussen werd politieke organisatie actief ontmoedigd en onderdrukt. Samen met de nog bestaande Patriotische Verein en Preußenverein für konstitutionelles Königthum bleef de Treubund de reactionaire regering steunen en de gemarginaliseerde democratische en constitutionele organisaties aanvallen totdat de laatste in 1850 verdwenen waren. Op dat moment staakten zij hun politieke activiteiten en transformeerden zij tot gezelligheidsverenigingen. Vanwege het grote succes van deze 'Reactie', zichtbaar in de snelle afname in interesse voor (de toch al verboden) clubs, werden de Patriotische Verein en de Preußenverein opgeheven aan het begin van de jaren 1850. De Treubund bleef nog van invloed tot 1860.¹⁹⁸